

GÖKTÜRKLERE KALAN MİRAS

GÜRHAN KIRİLEN





YAYIN NU: 1753

KÜLTÜR SERİSİ: 975

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI

SERTİFİKA NUMARASI: 49269

ISBN: 978-625-408-178-1

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

İstiklâl Cad. Ankara Han 65/3 • 34433 Beyoğlu-İstanbul

Tel: (0212) 251 03 50 • (0212) 293 88 71 - Faks: (0212) 251 00 12

Editör: Göktürk Ömer Çakır

Dizin: Ali Yılmaz

Son Okuma: Hüseyin Özdemir

Kapak Tasarımı: Mahmut Doğan

Dizgi-Tertip: Mahmut Doğan

Kapak Baskısı: Pelikan Basım

Baskı: ANA BASIN YAYIN GIDA İNŞ. SAN. VE TİC. A.Ş

Mahmutbey Mah. Devekaldırımı Cad. 2622 Sk.

Güven İş Merkezi No:6/13, Bağcılar / İstanbul

Sertifika Numarası: 20699 Tel: (0212) 446 05 99

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.

Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Gürhan Kırilen; 1977'de Ankara'da doğdu. 1995 yılında Gazi Anadolu Lisesinden mezun oldu. 1996-2012 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sinoloji Anabilim Dalında lisans, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını tamamladı. 2016 yılında doçent oldu. Hâlen Sinoloji Anabilim Dalı başkanlığı görevini yürütmektedir.

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	9
--------------	---

1. BÖLÜM

“Barbarlık” Sorunu	15
Çevirinin Sınırları	22
Çinli Araştırmacılar	29
Yer-Gök Siyaset	36
Mekân Yönetim ve Astroloji	45
Klasik Metinlerde Yabancı Halklar:	
Zhou Dönemi Ve Yabancı Halklar (MÖ 722-Mö 221)	54
Yiler (Doğu).....	55
Diler (Kuzey)	59
Ronglar (Batı)	68
Hu Adı Üzerine	77
Resmî Tarih Kitaplarında Yabancı Halklar	79
Tarih Kayıtları Shiji’de Hular Ve Yabancılar	80
Han Kayıtları İçinde Hu(n)Lar	91
Üç Devlet Kayıtlarında Hu	102
Jin Tarihi’nde Hu	107
Wei Tarihi’nde Hu Terimi	110
Yeni Tang Tarihi İçinde Hu ve Türkler	113
Değerlendirme	119

2. BÖLÜM

Altay Dilleri ve Çince Arasında Etkileşim	137
Kuzeyin Önceliği	144
Kuzeyin Mirası: Xia Ve Zhou	148
Xia Soyu İle Türkler Arasındaki İlişki	150

3. BÖLÜM

Hunlardan Sonra Çin’de Siyasi Şartlar	155
Jin Tarihi’nde Liu Yuan-Hai Biyografisi’nden Bir Bölüm	171

4. BÖLÜM

Doğu Hunları (Doğu Kun)-Wu-Huan ve Xian-Beiler Üzerine.....	175
Üç Devlet Kayıtları	181
831 / 1. Sgz 30. Bölüm’den Bir Parça	184
Tabgaçlarda Siyasi Miras.....	189

Tabgaçlarda Sosyal Yapı	196
Güney Qi Tarihi'ne Göre Tabgaçlar	199

5. BÖLÜM

Koçu (Gao-Che) ve Cürcen (Rou-Ran)	211
Tie-Le Adı Üzerine	219
Gao-Che-Koçu Eşliği Üzerine	223
Turfan Bozkırında Koçu Devleti (Ms 487-541)	227
Po-Ye-Tou - Fei-Ye-Tou Örneği	233
Kuzey Tarihi Ve Wei Kayıtlarına Göre Koçu-Gao-Che	240
Fu-Fu-Luo Ve Diğer Boylar	249
Sui Tarihi'ne Göre Tie-Leleler	256
Tang Huiyao'da Tie-Leleler	258
Rou-Ranlar Üzerine	259
Kuzey Tarihi'ne Göre Rou-Ranlar (Ru-Ru)	270

6. BÖLÜM

Tu-Yü Hunlar (Ms 284-672)	309
Kaynaklarda Tu-Yü Hunlar	315
Kuzey Tarihi Ve Tongzhi'ye Göre Tu-Yü Hunlar	318
Tu-Yan 317-329	321
Ye-Yan 329-351	321
Sui-Xi Dönemi 351-371	322
Shi-Lian Dönemi 371-390	323
Shi-Pi Dönemi 390-400	324
A-Chai Dönemi 417-424	325
Mu-Gui Dönemi 424-436	326
Mu-Li-Yan 436-452	328
Shi-Yin 452-481	329
Du-Yi-Hou 481-490	332
Fu-Lian-Chou Dönemi 490-540	332
Kua-Lü Dönemi 540-591	334
Shi-Fu 591-597	337
Fu-Yün Dönemi 597-635	338
Zhou Kayıtlarında Shi Ning'in Biyografisi'nde Tu-Yü Hunların Yıkılışı	339
Mo-Heler: Kuzeydoğu Çin	341

7. BÖLÜM

Türk Adı Üzerine	353
Kuzey Zhou Kayıtlarında Türkler	356
Tujue 突厥	358
Son Söz	373
Kaynakça	377
Dizin	391

ÖN SÖZ

Geleneksel yapıların sondan başa doğru sökülerek çözümlenebileceği düşünülür. Buna göre yapıyı oluşturan her unsur bir ihtiyaca cevap vermek üzere gelmiştir ve çok çeşitli biçim ve nitelikteki bu parçaları kaldırdığımızda karşımızdaki hal ve olguların köklerine, çağdaş görüntünün daha yalın ve eski bir haline ulaşabileceğimizi varsayabiliriz. Gerçekten de bugün karşımıza çıkan olgular, kurumsal yapıların eski zamanlardan kalma ön denemeleri ya da daha basit örnekleriyle kıyaslanabilir. Uzun zaman dilimlerine yayılan gelişimleriyle yapıyı oluşturan parçalar; tuğlalar gibi bina edilmiş, kendiliğinden gelip yapışmış veya sert kabuklu ve katmanlı tortul bir birikintiden oluşmuş olabilir. Bazen bir örnek, aslının daha gelişmiş hali olabileceği gibi, artık ilk halinden uzaklaşmış stilize bir silüeti de olabilir. Dahası tabulaşma özelliği uyarınca örtülüp seçilemez duruma düşmüş, kendisinden çok farklı bir şekle bürünmüş veya bilgisine ulaşamadığımız bir coğrafyadan gelmiş ve gizlenmiş de olabilir. Bunlar ancak dil ve semboller dünyasının günümüze kalan mirasında aranabilir. Bu konuda Çince avantajlıdır, Çince im ve işaretler verimlidir ve bu semantik yük işitsel veriden daha fazla bilgi sağlamaktadır.

Çin’de geleneksel siyasi dilde yabancılar farklı ve özgün terimlerle anılmışlardır. Coğrafi yönlerle ilişkilendirilen bu terimler; “Yi 夷”, “Di 狄”, “Rong 戎”, “Man 蠻” ve “Hu 胡”dur. Bunlar, Batı dillerinde çoğunlukla “barbar” terimi ile karşılanmıştır. Resmî söyleme göreyse aslında farklı yabancı kavimlere işaret ederler. “Yi”, Shang Dönemi boyunca (MÖ 1600-MÖ 1046); “Di” ve “Rong” ise Zhou Hanedanı süresince (MÖ 1046-MÖ 256) gerçek ve tarihsel boy ya da aşiret adları olarak kullanılmışlardır. Han Hanedanı’nda (MÖ 206-MS 220) somut içeriğinden kopan terimler yabancılar için kullanılan birer genel ada dönüşmüştür. Qin-Han Dönemi’nden itibaren Hunların tarih sahnesine çıkmasıyla eş zamanlı biçimde eski terimlerin anlamsal mirasını yüklenen “Hu”nun kullanımı yaygınlaşmıştır. Sonraki yüzyıllar boyunca “Hu” adıyla anılan Hunlar, böylece Çin’in çeşitli bölgelerinde iz bırakan göçebe halkların devamı olarak görülmüş ve göçebe çoban yaşam tarzının oluşturduğu pek çok siyasi birlik ve federasyonun üst adını oluşturmuştur.

Gerçek olay ve anlatıların yer aldığı klasik metinler ve resmî tarih kayıtlarında birbirlerinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Bunun yanında kendi

1. BÖLÜM



“BARBARLIK” SORUNU

Tarih boyunca Çinliler tanıdıkları yabancı kavimler hakkında kayıtlar tutmuşlardır. Bu kayıtlarda yabancı kavimlerin kültürel özellikleriyle ilgili bilgiler, tarihî olaylarla iç içe verilmiş ve tarih ile kültür bir arada anlatılmıştır. Bu sayede kronolojik tarihin, kültür ve etnografik bilgiyle donatıldığı Çin kaynakları ortaya çıkmıştır. Tarihî kayıtların sistematik bir yapıya sahip olduğu, kayıt tutma alışkanlığının kesintiye uğramadığı ve kayda geçirilen bilgilerin yüzlerce yıl yaygın olarak okunduğu akla getirildiğinde bu kaynakların aynı zamanda Çinlilerin dünya algısının uzun ve birikimli bir anlatısı olduğu ortaya çıkmaktadır. Çin’in kendini tanımlaması ve yabancı kültürleri algılayışını ortaya koyan veri ve izlenimler bu kayıtlar içinde saklıdır.

Kaynaklara yakından bakıldığında söz konusu halkların yalnızca bir kısmının “yabancı algısının” oluşumunda belirleyici olduğu ve çok sayıda kavmin, az sayıdaki ad ve tanımla anıldığı görülmektedir. Bu ad ve tanımlar zaman içinde birer terime dönüşerek “yabancı” anlamını yüklenmiş ve XX. yüzyıla değin bu anlamlarını korumuşlardır. Terimler başlangıçta belli kavim ve halklara işaret ederken zaman içinde genel olarak “yabancı” anlamını yüklenmiş ve daha sonra tarih sahnesine çıkan sayısız boy ve kavim, bu genel adlarla anılmışlardır. Eski kaynaklarda geçen halkların bir kısmı, zamanla diğerleriyle ve Çinlilerle kaynaşarak özümsemiştir. Shang ve Zhou hanedanlıkları dönemleri süresince bu kapsamda anlaşılabilecek çok sayıda ad karşımıza çıkmaktadır. Bu halklardan pek çoğunun Türklere kalan kültür ve dil mirasının eski sahipleri olduğunu düşünebiliriz.

Gui Fang, Gong Fang, Tu Fang, Hong Yi, Xun Yu, Xian Yun, Quan Rong, Bei Rong, Lu Hong Rong, Li Rong, Jiang Rong, Bei Di, Bai Di, Xian Yu, Chang Di, Chi Di gibi daha pek çok halkın adına yakından baktığımızda çoğunda yi, di ve rong imlerinin ortak olduğu görülmektedir.¹ Yaklaşık olarak milattan önce birinci binden itibaren kayıt altına alınmış olan bu halklar “Yi 夷”, “Di 狄”, “Rong 戎”, “Man 蠻” ve “Hu 胡” genel adlarıyla anılmışlar ve siyasi

¹ Bu halkların Proto-Türkler olarak sınıflandırılması hakkında bk. Ekrem 1995. Bu kavimlerin Çin ile ilişkileri hakkında bk. Onat 1992.

yazında coğrafi yönlerle ilişkilendirilerek sembolik bir sistemin parçası olmuşlardır.

Bugünün ölçeğinden bakarak anlamaya çalışırsak Çin’de günümüzde 56 farklı etnik kimlik resmen tanınmaktadır. Bu etnik adların standart yazımlarının bile yalnızca altmış yıllık bir geçmişe sahip olduğu düşünüldüğünde üç bin yılı aşkın bir zaman dilimini konu alan tarih kayıtlarında farklı ve değişikli adlarla anılan yabancıların incelenmesinin, asgari düzeyde dahi tek bir çalışmaya sığmayacağı görülecektir. Bunun için her bir anahtar parçanın tahlili ve bunların birbirleriyle tarihsel ilerleyişteki ilişkilerinin ortaya konması gerekecektir. Bu bakımdan elinizdeki kitap, Çinlilerin yabancı algısının oluşumunu gösteren bu özel halklara yönelmemekte, buna karşın Eski Çin’de yabancıları karşılamak için kullanılan “Yi”, “Di”, “Rong” ve “Hu” terimlerini ele almaktadır.

Bu kitabın temel savı, yabancıları karşılayan terimlerin kullanımlarından hareketle siyasi terminoloji ekseninde daha net bir “yabancı” tanımına ulaşılabileceğidir. Bu bağlamda çalışmanın temel uğraşı, yabancıları tanımlayan sözcüklerin geleneksel siyaset terminolojisi içinde nasıl kullanıldıkları ve bu kullanımlarda yüklendikleri anlamların tasnifidir.

Çin’in batı, kuzey, kuzeybatı ve kuzeydoğu bölgelerinde yaşayan ve çoğu göçebe-çoban yaşam biçimleriyle Çinlilerden ayrılan halkların kimlikleri ve kültürel özellikleri üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Batı dillerinde bu çalışmaların örnekleri arasında; Julien 1864, Chavannes 1900, Eberhard 1942, Lattimore 1967, Granet 1929, Di Cosmo 2011 göze çarpmaktadır.² Aynı eserlerde “Yi 夷”, “Di 狄”, “Rong 戎”, “Man 蠻” ve “Hu 胡” terimlerinin “barbar” ve benzeri aşağılayıcı ifadelerle karşılandığı görülmektedir. James Legge, Eduard Chavannes, Owen Lattimore, Marcel Granet, John K. Fairbank, Bernhard Karlgren, C.P. Fitzgerald, Michael Loewe, Ray Huang gibi çok sayıda araştırmacı da aynı şekilde Çince yabancılar için kullanılan sözcükleri adeta bir ve aynıymışçasına “barbar” sözcüğü ile karşılamayı tercih etmişlerdir. Bu durum özü itibarıyla farklı olan Çince sözcüklerin diğer dillere aktarılmaları sonucunda anlam karmaşalarına ve çarpık çağrışımlarla bir tür katmanlaşmaya neden olmaktadır. Çince terimlerin incelenmesine geçmeden önce bu terimlerin Batı dillerinde (ve dolayısıyla Türkçede) eş tanımı olan “barbar” terimine bakmakta yarar görüyorum.

“Barbar” TDK Büyük Sözlük’te “uygarlaşmamış” anlamıyla verilmektedir. “Barbarca” için oldukça naif bir biçimde “barbara yakışan, kaba ve kırıcı davranış” açıklaması yer alıyor.³ Sözcüğün İngilizce kullanımı ise çok

² Tarih edebiyat, felsefe ve diğer alanlar üzerine burada sayamayacağımız kadar geniş bir literatür bulunmaktadır. *Innner Asian Frontiers of China* adlı çalışmada Lattimore, “Çin’in, barbarların barbarlıklarıyla başa çıkamadığını dile getiriyor.” Lattimore 1967: s. 57.

³ TDK 1988: s. 218-219.

daha geniş: Oxford'un Ansiklopedik Sözlüğünde "barbar" kökünden türetilmiş çok sayıda sözcükle karşılaşırız: "Barbarian": "uygarlaşmamış, kaba kimse; vahşi kimse". Sıfat olarak (adj.): "zalim, gaddar, vahşi, yaban, medeniyetsiz". "Barbaric": "vahşi, kültürsüz, medeniyetsiz, uygarlaşmamış"; "barbarism": vahşilik, kabalık, kültürsüzlük ve (dil bilgisi) gramer yanlışı"; "barbarousness": "ilkelik" yanında sözcüğün türevleri olan "barbarity, barbarize, barbarous, barbarously" gibi zarf ve sıfatlarla devam ediyor.⁴ Türkçe Ana Britannica'nın "Barbar" maddesi kısa, öz ve daha açıklayıcı: "...[sözcük] Yunanlıların düşmanlarına atfettikleri kötülükler ve vahşi özelliklerle iç içe geçerek zamanla bu olumsuz anlamını kazandı..."⁵ Barbar sözcüğünün ortaya çıkışında belki de sahip olduğu "yabancı" anlamının öncelikle anlam genişlemesi ve nihayetinde bütüncül bir anlam kaymasıyla aşağılayıcı nitelikte bir sığfata dönüştüğünü gösteriyor. Zira sözcükten türetilmiş sıfat ve zarflar, ad olarak kalan kısımdan sayıca daha fazla ve yaygın.

Erken dönem çeviri çalışmalarından itibaren Çin'e ait terim ve kavramları, Batılı terminolojiye uyumlu hale getirmek amacıyla yapıldığı anlaşılan bu özdeşleştirme sonucunda "barbar", "savage" ve benzeri sözcüklerle karşılanan "Yi 夷", "Di 狄", "Rong 戎", "Man 蠻" ve "Hu 胡" terimlerinin asıl anlamları geri plana itilmekte; sözcükler tek bir sözcüğe indirgenmekte ve özgün çağrışımlarını yitirerek "barbar" ile aynılaştırılmaktadır. Bu şekilde Çinlilerin yabancılar için kullandıkları terimlerin asıl anlamları ve gerçek karşılıkları konusunda öngörülemeyen bir anlam karmaşası ortaya çıkmaktadır.

Batılı okurların Çin'i daha kolay anlayabilmeleri adına yapılan bu özdeşleştirmeler, yalnızca "barbarlık"la da sınırlı değildir. Göze çarpan bir diğer kategorik eşleştirme, Çin'e özgü bir tür derebeylik yapısı olan *fengjian* dizgesindeki "gong 公", "hou 侯", "bo 伯" gibi iktidar unvanlarının "duke", "lord", "marquis" gibi Avrupa'ya özgü feodal terimlerle karşılanmasıdır. C.P. Fitzgerald, "*Short Cultural History*" adlı eserinde bu unvanların, "Avrupa'dakilerin dengi olduğunu" öne sürmektedir.⁶ Kendisi Çin'in komşu halkları için "barbar" adını da sık sık kullanmıştır.⁷

Anlaşılabilirlik adına yapılan eşleştirmeler Çin kültürü söz konusu olduğunda "barbar" teriminin bu denli yaygın kullanılışını bir dereceye kadar açıklamaktadır. Bu bağlamda sözcüğün Antik Batı'daki tarihsel arka planını ele almakta yarar görüyorum.

Aristoteles, pek çoğu avcı ve göçebe olan halklar için kullandığı "barbar" kavramı ile kentte yaşamayan ve Yunanca konuşmayanları kastetmiştir.⁸

⁴ Oxford 1990: s. 117.

⁵ *Ana Britannica* 1987: c. 3, s. 325.

⁶ Fitzgerald 1961: s. 59.

⁷ Fitzgerald 1961: s. 53, 56, 58, 71 vd.

⁸ "Homo Loquens-Konuşan İnsan" tanımı ve sınıflandırma için bk. Clark 1994: s. 23-25. Bu

Buradaki dil farkı, ötekileştiren ve ayırıcı özelliiktir. Nitekim “barbarlar” bir dile sahip olsalar da bu dili “iyi hayat” yönünde doğru kullanma becerisine sahip değildir.⁹

Diğer taraftan Yunanlıların “barbar” tanımını dil ile sınırlamanın yersiz olacağını ifade eden Edith Hall, “barbar” imgesinin kültürel hayatın şekillen-tilmesinde “kendini tanımlamak” için kullanılan araç olduğunu öne sürmektedir. Aynı yaklaşımın Çinlilerde, Sümerlerde ve Mısır’da da bulunduğunu iddia etmektedir.¹⁰

Aristoteles, “barbarların” uygarlıktan ve incelikten nasiplenmediklerini, kaba ve vahşi olduklarını öne sürmüştür. O; “barbarların” yaşam biçimlerini, gündelik ihtiyaçları karşılama sınırında sıkışıp kalmış davranışlardan ibaret sayar. Kölelerle aynı sınıftan olduklarını öne sürerken yönetimlerinin kalıtmacı ve âdem-i merkezîyetçi olması sebebiyle doğaları gereği köle olduklarını ileri sürmektedir.¹¹ Öyleyse daha temel bir noktadan baktığımızda ona göre “insanlık” doğal bir vasıf değil, eğitimle kazanılması gereken bir özellik ve ulaşılması gereken bir amaçtır.¹² İnsanlar için “doğru ve iyi hayat” yalnızca site devletinin yönetimi altında mümkündür. O nedenle diğer kültür çevrelerinden insanlarla ‘site’de yaşayanlar arasındaki temel fark, niteliksel bir ölçüt olarak belirlenmektedir. Ticaretle zenginleşen köleci toplumda aristokratlar, doğal olarak kendilerini diğerlerinin üzerinde görmektedir.

Sinolog Edward Lewis, yaygın Batı düşüncesinin temelindeki bu yaklaşımın, hiyerarşik doğa anlayışı ve mekân algısıyla ilişkili olduğuna dikkat çekmektedir. Batılı yaklaşıma göre “insanın”, aşkıncı (transandantal) bir sıçramayla bütün dünyanın sahibi olabileceğine inandığını; İskitler, Persler ve diğerleri de dâhil olmak üzere insanı diğer yaratıklardan ayıran özelliğin önceleri “felsefe”yken daha sonra “din” olduğu görüşünün kabul gördüğüne dikkat çekmektedir.¹³¹⁴ Pierre Vidal-Naquet ise Herodot’tan çıkardığı bir so-

konuda geleneksel sınıflandırmanın yetersizliği konusunda ayrıca bk. Clark 1985: s. 27-46.

⁹ Agamben 2001: s. 56-57.

¹⁰ Hall 2004: s. 5-6.

¹¹ Aristo 2007: 3. Batı geleneğinde neredeyse her taşın altından Aristoteles çıkar. *Politika* adlı eseri siyaset biliminin en eski ve önemli başvuru kaynakları arasında sayılır. Bu eserde Aristoteles tanıdığı farklı halkların yaşam biçimlerini, yönetimlerini ve ekonomik yapılarını değerlendirir. Ekonomik etkinlikleri bakımından “barbarlar”, ilkel bir değiş tokuş ekonomisine sahiptirler. Bu yüzden değer yaratmaktan yoksundurlar ve aynı sebeple sanatsal ürünler de yaratamazlar. (Aristotle 2007: 4-5) Aristoteles, *Politika* adlı eserinde dünyayı hiyerarşik bir dizge içinde kurgular; buna göre en üstte uygar site devleti yer alırken en alta “barbarlar” bulunmaktadır. *Politika*, Platon’un *Devlet* adlı eserinden sonra belki de Batı’da en çok başvurulan kaynak eserdir.

¹² Lewis 2006: s. 246.

¹³ Lewis 2006: s. 246.

¹⁴ Edward Lewis, Yakın Çağ’da Kant’tan modern filozoflardan Heidegger’e kadar bu düşüncenin izlerini görüyor. Lewis 2006: s. 246.

nuçta “barbar-Grek ayrımının etnik değil kültürel ve sosyal olduğunu, ancak [barbarların] despotların kölesiyken, Greklerin ‘hukukun ve kuralların’ kölesi olduklarını” öne sürmektedir. Bu şekilde barbarlar kurlsız ve hukuksuz ad-dedilmektedir. Bu ayrımın temelde eğitimle giderilebilecek bir “fark” olduğu, fakat bunun zamanla “yavaş yavaş” Aristo’nun dile getirdiği “barbar eşit-tir köle” yönünde geliştiği görüşündedir.¹⁵ Platon’dan bir alıntıyla “Köleler [mümkünse] kendi toplumundan ya da en azından aynı dili konuşanlardan olmamalı, en iyisi köle olarak barbarların seçilmesidir,” sözlerini aktararak keskin çizgilerle ayrılmış kategorik dünya kurgusunun Antik Yunan’da dil üzerinden kurulduğunu vurgulamaktadır.¹⁶ Öte taraftan Fransız Filozof Henri Bergson, -Aristocu felsefenin özgür düşünme imkânını sağlamasına karşın in-sanları eşit kabul eden bir görüşe sıçramadığını dile getirir. Böyle bir sıçrama için en başta Platon’un, yabancıların, “Barbarlıklarından dolayı hak talep edemeyecekleri yönündeki Grek düşüncesinden vazgeçmesi ve köleliği mahkûm etmesi gerekecekti,” diyerek Yunan filozoflarının kent devletinin sınırlı yaşam alanında sıkıştıklarını, mevcut durumun devamı saikiyle sistemin çıkarı doğrultusunda hareket ettiklerini dile getirmektedir.¹⁷

Aristocu felsefenin iki temel aksiyomu, Batılı bakış açısının “yabancı” kavramıyla yakından ilişkili görünmektedir. Bunlar “zoe” ve “bios”tur; “nomos ve logos”a sahip olan uygarlar ile “vahşi doğaya” ait olanlar arasında çizilen bu sınıfsal ayrım,¹⁸ Batı’nın sahip olduğu dil-kültür özellikleriyle “öteki”ni yok sayan ve kendi konumunu pekiştiren söylemine zemin oluşturmaktadır. Köleler ve barbarlar, Aristoteles tarafından mantıklı dil (logos) sahibi insanlar olarak kabul edilmemiştir. Aristoteles köleyi bir bakıma düşünce yetisinden mahrum olarak nitelemiştir.¹⁹ Bu açıdan dil sahibi olmak ne teorik ne de tarihsel olarak “doğal hayat zoe”den “siyasi hayat bios”a geçişi yaratan aşama değildir. Bu geçiş, siyasetin mantıklı dil (logos) ile canlı varlık arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkiden hareketle insan olmayı tanımladığı noktada gerçekleşmiştir: “Siyaset, canlı varlık ile logos arasındaki ilişkinin gerçekleştiği eşiği işgal eder. ...Böylece yaşayan insanın insanlığına karar vermektedir.”²⁰ Aristoteles

¹⁵ Vidal-Naquet 1986: s. 4.

¹⁶ Vidal-Naquet 1986: s. 5.

¹⁷ Bergson 2004: s. 68.

¹⁸ Avrupa düşünce geleneğinin çok eski zamanlarda “yaşam ve iyi hayat” arasında ayrım yaptığını ve böylelikle kentlilik (i.e. uygarlık) ve dil ile barbarlık arasında keskin bir çizgi çizdiğini vurgulayan Giorgio Agamben, dil ile siyaset ekseninde “dile sahip olanlar”la iktidar arasındaki ilişkiyi *Homo Sacer* (Kutsal İnsan) adlı eserinde çözümlüyor. Agamben 2001: s. 9, 12, 56-57, 65-66, 73 vd. Zoe-bios karşıtlığı ile logos-nomos ilişkisi Engin Yılmaz’ın Agamben üzerine yazdığı yayınlanmamış çalışmasında işleniyor.

¹⁹ Ağaolları 1994: s. 320-321.

²⁰ Agamben 2001: s. 17.

2. BÖLÜM



ALTAY DİLLERİ VE ÇİNCE ARASINDA ETKİLEŞİM¹

Varlıkları olduğu gibi görüp ayırmayı başaran akıl bugünkü noktaya dilin kavram türetme becerisiyle gelmiştir. İçe dönük ve minimalist olan güneyin yerleşik kültürü, kutup yıldızını nihayet herkes gibi insan olan hükümdarla eşleştirerek, gökyüzündeki sembolizmi törenlerine katabileceği bir araç, devrimin hızını, ivme ve salınım modelini sınırlayan bir mastar keşfetmiştir. O yüzden Çin danslarının kıvrak olduğunu düşünmek için gökyüzündeki günlük döngünün yelkovanın hızına denk akışını göz ardı etmek gerekebilir. Öte yandan bu hız, atlı göçebe için neredeyse durmak kadar yavaş, heyecansız ve cansız algılanmış olmalıdır. Güneyde ideal hız, bir söğüt dalının rüzgarda savrulmasında, bir derenin olağan akışında, güneş, yıldızlar ve gündönümlerinde kendini gösterir. Hareket, yerleşik yaşamda daha az alana ihtiyaç duyar ve bu yüzden insanların ortalama coğrafya bilgisi sınırlıdır. Öte yandan, hayatı at üstünde geçen biri, genel olarak hareket, özel olarak ise anlık ivme ve onun bağlı olduğu tartım hakkında farklı bir algıya sahiptir. Sert hava koşullarına, yırtıcılara, düşmana ve felaketlere karşı cesareti gelişmiştir. Bozkırda av ve yarışmalarla hayvancı yaşamın günlük rutininde hep talim yapmıştır. Üretime bağlı unsurlar yaşama karşı tutumunu tanımlayan kültürü şekillendirmiştir. Burada direnç gösterenle uyum sağlayan karşı karşıyadır.

Göğün olağan görünümü kimi zaman mavi kimi zamansa puslu gridir. Havanın yüksek olduğunu da gösteren mavi gökyüzü sorunsuzdur; yüze gülen, kötülüğe alamet etmeyen bir çevre sunmaktadır. Kasvetli gök ise bilinmezlerin habercisidir; fırtına, kuraklık, deprem veya salgın hastalıkların da dahil olduğu bu dünya, Çince “sır” anlamına gelen “xuan” terimi ile ve ‘kuzeyle’ ilişkilidir. Bu gök olaylarıyla sıradışı kimselerin doğumunu müjdeleyen akıl ayıdır ve bir tür farkındalık söz konusudur. Buna göre kuyruklu yıldızlar, meteor yağmurları da birer işaretler. Baharın habercisi cemrenin düşmesi gibi olaylar daha yaşanmadan alametleri görülür, uğurlu günler tayin edilir ve önce gökyüzünde beliren işaretler her zaman hayra yorulmuş olmayabilir. Bozkırda olduğu gibi Çin kültüründe de yaşamda önemli yer tutan astroloji

¹ Bağlamı gereği bu bölümü benzer bir içerikle daha önce yayınlamıştım. bk. *Bilge Kağan Zamanında Sarı Irmak Kıyısında Türk Heykelleri*, Gece Kitaplığı, 2018.

ile falcılığın mistik düzleminden uzaklaştığımızda aynı muamma ve derin bilinmezlerin olduğu bir başka sorun alanına girilir. Bu bilimin çalışabileceği dil alanıdır; dil kültürün taşıyıcısıdır.

Çin kültürünün oluşumu sorununa genel perspektiften baktığımızda kültür merkezli “Çinlilik” anlayışının, Olson² ve Lattimore 1976’da işlendiği göze çarpar. Cho-yun Hsü ise Çin kültürünün çeşitli kaynaklardan beslendiğini, o nedenle Çinlilerin “ikili bir kimliğe” sahip olduklarını savunmaktadır.³ Olson, doğru bir tespitle “iç-dış” ayrımının Çin kültürünün belirleyicisi olduğunu söylemekte ancak çok daha sonra ortaya çıkan “shengfan” ve shufan” tanımlarının ve “yabancı” ayrımının anahtarı olduğu fikrini savunmaktadır. “Yakın yabancılar” ve “uzak yabancılar” olarak çevirebileceğimiz bu terimlerin Tang Dönemi’nden (618-907) sonra görüldüğü göz önüne alındığında, erken devirler için kültür menşeinin tartışmaya açık olan daha temel bir sorununu vaktiyle Wolfram Eberhard dile getirmiştir. “Bir ana Çin kültürü yaşamış mıdır?” diye soran Eberhard; farklı merkezlerden “çok katmanlı” bir kültür birikimi olduğu görüşündedir. Bu görüş dil için de geçerlidir.

Hun ve sonrası dönemde dil özellikleri bakımından Çincenin, Tang Dönemi kadar gelişmiş olmadığı görülür. Söz varlığı gibi dil bilgisi de Tang Dönemi’nin gerisindedir. Burada bizce önemli iki veri, III. yüzyıldan sonra Çince gramerde edilgen yapının ve kimi aktiflerin gelişmesi ve ses bilgisindeki değişimdir. Eski Çinceden Orta Çinceye geçiş, kuzeyden gelen yoğun göçler sonucu oluşmuş görünmektedir.

Resim yazısı özelliğiyle Çince diğer diller arasında karayla bağlantısı olmayan bir ada gibidir ve abeceli dillerin ses-işaret bağıyla oluşturduğu kesinliği reddetmiş haldedir. Bu bağlam yazı-anlam ve sembol-anlam farkının arasındaki eşiğe yerleşmiştir ve dilciler için işitsellikten görselliğe, zamandan mekâna doğru bir ağırlık değişimi söz konusudur. O nedenle en başından beri dilin çözümleme işlevi yönünde bir gelişme olasılığı yerini her aşamada daha çok kendine dönen ve dışarıdan etkilenimi anlaşılabilirlik düzeyinde sınırlayan ses ve temsil özelliklerine göre bir yöntem seçmiş gibi görünmektedir. Çince, diğer dillerde olan ses-anlam yakınlığını sembol-anlam yönünde geliştirmiştir.

Konar-göçer toplumların yerleşik toplumlarla olan temasları karşılıklı ihtiyaçlar ekseninde belirlenmiştir. Konar-göçer yaşam sürdüren halkların, ekonomik açıdan yerleşik halkların üretim imkân ve çeşitliliğine bağımlı oldukları hep söylene gelir. Buna karşın yerleşik toplumların da hayvancı ekonominin ürünlerine ihtiyaç duydukları unutulmamalıdır. Dahası göçebe modası Çin’de sık karşılaşılan bir olgudur. Bunun yanında at, yün, deri, kürk ve demir gibi ürünlerin göçebeler tarafından üretildiği veya getirildiği bilinmektedir. Çin’le Altay kültür çevresi arasındaki etkileşim, göçebeleri yerleşim alanlarının ya-

² Olson 1998: 95-96

³ Hsü 1965: 92-106.

3. BÖLÜM



HUNLARDAN SONRA ÇİN'DE SİYASİ ŞARTLAR¹

Han Dönemi'nde sağlanan barış ortamı oldukça uzun sürmüştür. İlk yerleşik-tarımcı kültür çevresi karşısında göçebe-çoban birliklerin desteğini alan Hun beyi Liu Yuan-hai (MS ?-310) iki kültür çevresine birden hitap ederek önce toprak hâkimiyetini ve kendi çevresinde oluşan birliği pekiştirmiştir. Daha önceyse Güney Hun Hükümdarı Hu-han-ye'nin güneye inmesiyle bir tür ortaklaşa yaşam pratiğine kapı aralanmış ve milattan sonraki yıllara gelindiğinde yerleşik-göçebe çekişmesi, çeşitli paylaşım ve iş birliğiyle yeni bir kültür alanının temelini oluşturmuştur.

Kuzey Çin'de fiili idare göçebe boyların hem kendi aralarında hem de Han Hanedanı'yla ilişkileri ekseninde gelişmiştir. Hanedan soyundan gelen son hükümdar Xiandi (MS 181-234) iktidarını, Cao Ailesi'yle ve güçlü komutanlarla paylaşmak zorunda kalmıştır. Kuzey Çin'i yöneten Cao Cao'nun oğlu 220 yılında kendi hükümranlığını ilan etmiş ve Han Devleti'ne son vermiştir. MS 220-280 arasında altmış yıl süren Üç Devlet Dönemi'ni ise "Sekiz Wang İsyanı" adı verilen mücadeleler sonlandırmıştır. MS 220-280 yılları arasında Kuzey Çin'i yöneten Cao (sao) Ailesi üç nesil sonra zayıflamaya başlamış, hanedan içinde bir muhafız komutanının başlattığı olaylar, uzun süre vezirlik yapan Sima Ailesi'nin elini güçlendirmiştir. Başta bir vezir olarak hâkimiyeti ele alan Cao Ailesi, gücünü yine bir vezir ailesine bırakmak zorunda kalmıştır. Burada bizim için belki de en önemli nokta Cao Cao'nun gerçek soyadının 'Xiahou' olmasıdır.

Amansız ve kanlı mücadeleler, Sonraki Han Dönemi'nden bu yana Çin'de yerleşmiş olan göçebe boyların yeni aktörler olarak tarih sahnesinde rol almasıyla başlamıştır. Sima Ailesi'nden güç alan ve birbiriyle mücadeleye tutuşan asilzadeler, kısa zaman sonra ittifaklar yoluyla kendi yönetimlerini oluşturacak olan göçebe birliklerine bağlanarak kendilerini güvence altına almaya çalışmışlardır. Çoğu zaman olduğu gibi bu dönemde de dinamik ve etkili olan güçler göçebe boylardan oluşmaktadır. Boy beyleri birlikte hareket etmeye

¹ Bu bölümde belli başlı diğer kaynakların yanı sıra Edward Lewis'ten yararlanılmıştır. *China between Empires: The Northern and Southern Dynasties*, Harvard Uni. Yeri geldikçe diğer uzmanlardan alıntılar verilmiş, açıklamalar yapılmıştır.

başladıktan sonra Han Hanedanı'nın varisi olduğu iddiasıyla kendini MS 304'te "wang" ilan eden Hun Boy Beyi Lui Yuan-hai Çin'de yeni bir dönemin kapısını aralamıştır.

Lui Yuan-hai MS 311'de doğu başkenti Luoyang'ı, 316 yılına gelindiğindeyse Kuzey Çin düzlüklerinin önemli bir bölümünü kontrol altına almış ve bir yıl sonra batı başkenti olan Chang'an'ı ele geçirmiştir. Bunun sonucunda Jin Hanedanı Güney Çin'in derinlerine kaçmış ve kuzey ile güney arasında yüzyıllar boyu süren bölünme başlamıştır. Jin Ailesi bugünkü Nanjing yakınlarındaki Jianshang'da yeni bir başkent kurmuş ve MS 581 yılına kadar da kuzeye dâhil olmadan ve merkezî Çin topraklarında varlık gösteremeden yaşamayı sürdürmüştür. MS 589 yılında eski Tabgaç aristokrasisinden olan Sui Hanesi'nin güneyi ele geçirmesine kadar Çin iki farklı siyasi birlik şeklinde güney ve kuzey olarak idare edilmiştir.

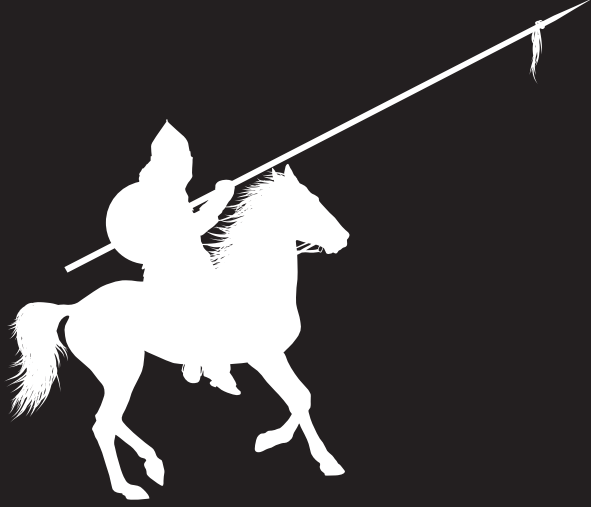
Jin yönetiminin güneye göçü orada yeni bir aristokrasinin oluşumuna vesile olmuştur ama henüz Jin yönetimi kurulduğunda yaklaşık bir milyonluk bir nüfus hali hazırda güneyde yerleşmiş durumdadır. Bu noktada, Üç Devlet Dönemi (MS 220-280) ve devamında yaşanan en temel olgu Uzun Nehir'in güneyinin "Çinlileşmesi"dir.

Öte yandan Üç Devletten biri olan Wu zamanında güneye göç edip zenginleşenlerin yeni gelenleri sıcak karşıladığını söylemek kolay değildir. Bu dönem gelenler, güneylilerle anlaşır ittifaklar kurmuş ve Sima soyunun çevresinde yeni bir yönetim oluşturmuşlardır. Bu şekilde aslen kuzeyli olan aristokrasi, kısa sürede yeniden alan kazanmış ve etkisini Uzun Nehir boyunca taşımıştır. Bu süreçte yerli zenginlerle gerçekleştirilen evlilik ve akitler sermaye ve siyasi gücün yeniden tesisine yardımcı olmuştur.

Kuzey Çin'deki güçlü aileler yüzyıllar boyunca güneydekilerden farklı bir konuma sahip olmuşlardır. Özellikle Han soylusu Çinliler saraylara hâkim olan yabancı boy beyleri tarafından hor görülmüşlerdir. Bunun en açık kaydı Kuzey Qi Hükümdarı Gao Huan'ın Tabgaç beyzadelerine Çinlilerin 'köle' olduğunu söylediği pasajdır. Göçebe kökenden gelenler genelde yerleşik yaşam süren Çinlileri aşağı tabakadan görme eğilimindedirler. Fakat bir süre sonra, gerek siyasi ihtiyaçtan gerekse daha kuzeyden gelen yeni göçlerin baskıyla aristokrasi, kendisi düzenden sorumlu olduğu için, kendini Konfüçyüsçü değerlerin koruyucusu konumunda bulmuştur. Bu olay bin küsur yıl sonra Mançu Devri'nde de yaşanmıştır. Göçebe kökten olup da güneye göç edenler, arkadan gelenlerden ayrılmış ve yerleşik toplumun üst katmanında yer tutmuşlardır. Bu döngünün dalgalar halinde sürdüğünü düşünürsek Çin kültürünün nasıl oluştuğu daha anlaşılır hale gelir. Bu noktada Konfüçyüsçülük elverişli bir araçtır ve toplumun yanı sıra devlet bürokrasisini de düzenlemektedir.

Üç Devlet Dönemi (MS 220-280) sonlarında, Cao Sülalesi iktidar gücünü kaybetmeye başladığı sırada danışmanlardan Sima Yi (MS 179-251) hem

4. BÖLÜM



DOĞU HUNLARI (DOĞU KUN)-WU-HUAN VE XIAN-BEİLER ÜZERİNE

III. yüzyıldan başlayan ve iki dalga halinde olduğu görülen göçleriyle Serbi/Xian-beiler geniş Kuzey Asya bozkırlarından güneye inerek “eski Hun topraklarını” kendilerine yurt edinmiş ve kısa sürede Kuzey Çin’in tamamını yönetim altına almışlardır. IV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tam teşekküllü ve çok kudretli bir devlet kuran bu kavim, Altay kültür çevresi geleneğinden olup Çin’i yönetim altına almasıyla hem Türk-Moğol tarihi hem de Çin tarihi açısından ayrıcalıklı bir inceleme alanı oluşturmaktadır. Tabgaçların bu iki yönlü özelliği daha sonraki Tang, Liao, Jin, Moğol Yuan ve Mançularda da yaşanan tecrübelerle de ilham kaynağı olmuş; örneğin Çin’de Kubilay Dönemi Moğol yönetimi, Tabgaç soyadı olan “Yuan 元” im işaretini kendi hanedanına Çince ad olarak seçmiştir. Bu gelenek Çin tarihi içinde Hunlardan Mançulara uzanan siyasi ve kültürel devamlılığın önemli bir unsurunu oluşturmuştur. Tabgaçlar kuzey bozkırlarına birkaç sefer düzenlemiş ve Tie-le (Tegrek-Tengri?) boylarını da Kuzey Çin’e çekmişlerdir. Bu nüfus hareketleri sonuçta Çin tarihinin en şaşılahtı dönemi olan Tang yönetiminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Tabgaç idaresinden sonra gelen Kuzey Zhou, Kuzey Qi, Sui ve Tang yönetimleri Tabgaç aristokrasisi tarafından kurulmuştur.

Önceleri adları daha sık duyulan Wu-huanlar (veya Wu-wan), Xian-beiler aynı toprakları paylaşmış ve daha sonra birlikte Hunlardan boşalan bölgelere yerleşmişlerdir. Shi-wei’nin farklı bir yazılışı olduğu düşünülen Xian-bei adının Doğu Hu(n)larından geldiğı bilgisi pek çok kaynaktaki karşımıza çıkmaktadır. *Han Tarihi* 3758. sayfada Shi Gu’nun notunda Xian-bei adı ile “xi-pi 犀毗”nin aynı şey olduğuna dair bir açıklama bulunmaktadır. Metinde açıklama olarak verilen kısımda yer alan Meng Kang’ın notuna göreyse; “Xi-pi, ‘Bele [sarılan] büyük kuşaktır.’ Zhang Yan; ‘Xian-bei guo-luo kuşağı [da denir?], uğurlu hayvan adıdır; Dong-hular bunu kuşanmayı sever.’ Shi Gu; ‘Xi-pi, Hu(n) kemer tokasıdır. Xian-bei ya da shi-bi 师比 de denir. Hepsisi aynı şeydir [aralarındaki fark] söyleniş farkından ibarettir.” ifadeleri kaydedilmiştir.¹ Bu açıklamaya göre birbiriyle bağlantılı iki olasılık ortadadır; (1) Xi-pi

¹ HS: s. 3758.

aslen uğurlu bir hayvanın adıdır ve (2) Bu formdaki kemer tokalarına bu ad verilmektedir.

Aynı yerde Zhang Yan'ın açıklamasında geçen şu ayrıntı bir adım daha atabilmemizi sağlar. Açıkça görüleceği üzere “guo-luo kuşağı 郭洛帶” içinde geçen “guo-luo” Çince bir sözcük değildir ve bu bağlam dışında bu şekliyle bir başka yerde daha geçmemektedir. Öyleyse “guo-luo kuşağı”nda geçen “guo-luo” da “kuşak/kemer” karşılığı olabilir. Sözcüğü oluşturan imlerin Orta Çince okunuşları hakkında uzmanlar hemfikirdir ve buna göre: “guo: kuak”, ikinci hece “luo” ise “lak” şeklinde okunmaktadır. Şu haliyle “kuak-lak”, Türkçe “kuşak” ile eşleşecek niteliktedir;² zira Çince, anlam karşılığı ve ses özellikleri birlikte incelendiğinde çıkarım yapmaya imkân tanır.

Tarihçinin Kayıtlarında geçen ilgili notta ise; “xi-pi 犀毗”, “shi-bi 師比” ve “xu-bi 胥紕”nin sesleri birbirine yakın olmasından dolayı aynı sözcüğe işaret ettikleri dile getirilmektedir.³ Karşımıza çıkan bu sözcükler “altın” ile birlikte anılmakta ve kaynaklarda çeşitli hediyelerin sayıldığı kısımlarda altın tokalı kemer anlamıyla yer almaktadır. Şu hâlde ilgili notlardan hareketle “Xian-bei” adıyla özdeş tutulan bu nesne, uğurlu bir hayvan motifi şeklinde deri kemer üzerindeki altın tokadır. Shi-wei ve Xian-bei kavim adı zemininde düşünersek tokadan ziyade tokenın üzerine işlenmiş uğurlu ya da kutsal bir hayvan motifi daha akla yakın gelmektedir.⁴

Hunların bölünmesinden ve Kuzey Hunlarının batıya göç etmesinden sonra ortaya çıkan siyasi boşluk Xian-bei ve Wu-huanlar tarafından doldurulmuştur. Altay kültür çevresine bağlı olan bu iki boy hakkında en kapsamlı anlatılar *Üç Devlet Kayıtları* ve *Sonraki Han Tarihi* adlı eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Yaygın olarak bilinen bu iki boyun vaktiyle Hunların alt ettiği Doğu Hu(n)ları kavminden olduklarıdır. Tang Dönemi'nde (MS 618-906) daha açık olarak tespit olunan Shi-weiler ile ilişkilendirilen Xian-beiler diğer boy birliği Wu-huanlardan daha önemli bir konuma yükselerek ilerleyen yüzyıllarda Çin topraklarının siyasi ve sosyal görünümünü değiştirecek boyutlarda fetihler sergilemişlerdir. *Sonraki Han Tarihi* bu iki boy birliğinin yaşam biçimi,

² Çin kaynaklarında zaman zaman karşımıza çıkan bu türden aktarma örnekleri mevcuttur. Örneğin, “kurlak” karşılığı olması gereken “hu-luo 胡洛” NQS: s. 985. Yanında yabancı sözcüklerin Çinceye aktarılması sırasında Çince açıklama ile yabancı sözcüğün ses çevrimi bir arada verilir. *Wei Tarihi*'nde geçen “Dokuz dou-he” s. 985 ve “A-zhen Aşçı” s. 984; belirgin iki örnektir.

³ *Tarihçinin Kayıtları* SJ: s. 2897.

⁴ Pulat Otkan bu konuda kaynaklardaki ifadeleri özetledikten sonra alanın uzmanlarının görüşlerini şu sözlerle dile getirmektedir: “Shiratori'ye göre, Hsien-pei adı, Türk-Moğol dillerinde ‘toka’ anlamına gelen ‘sarbi’nin karşılığı olup aslında dağ adı da bundan gelmektedir. Shiratori 1910-1913. Bazı bilim adamları ise bunun Mançu dilindeki ‘uğur’ anlamına gelen ‘sabi’ sözcüğünün karşılığı olduğunu ileri sürmektedir. Funegi, Ma, 1962.” Otkan, agt. s. 11.

5. BÖLÜM



KOÇU (GAO-CHE) VE CÜRCEN (ROU-RAN)

Çin kaynaklarında Dilerin devamı olduğu sık sık dile getirilen Di-li, Ding-ling, Tie-le ve Chi-le; Kore'nin kuzeyinden Kafkasya'ya, Ordos'tan Anadolu'ya uzanan uçsuz bucaksız topraklara yayılmış hâlde yaşayan Türk halklarına Çin kaynaklarınca verilen farklı adlardır. Bu adları taşıyan halkların soydaş oldukları yönünde güçlü veriler bulunmasına karşın kültürel zenginlikleri, gelenek ve göreneklerinin çeşitliliği ile yayıldıkları geniş coğrafya gibi nedenler, bu devamlılığa şüphe düşürmekte ve bu yöndeki görüşler yetersiz bulunmaktadır. Adların bugünkü sesletimleri yakınlık arz etmekle beraber, şüphelerin temel nedeni, söz konusu adların MÖ VII. yüzyıl ile MS VI. yüzyıl arasındaki bin yılı aşan uzun bir zamana yayılmış olmasıdır. Erken dönemde alfabetik araçlarla yazıya aktarılmamış olan Türkçeden günümüze ulaşan dağınık dil verileri, görselliğin ön planda olduğu Çin yazısının değişken ses değerleriyle çözülmeye çalışılmıştır. Aynı özellik, Çince ile yazılmış olan eski Türkçe ad ve sözcüklerin tespitinde Çincenin görsel ve semantik içeriğinin de göz önüne alınabileceğini göstermektedir. Ancak kimi özel ad ve hitapların çağlar aşan ortak işaretleri dahi bağlantıların şüpheyile karşılanmasını engelleyememiştir.

Lin Gan'ın derlediği “*Türk ve Uygur Tarihi Derlemesi*” içinde Zhou Liankuan bu görüşün savunucusudur. Ona göre, ilk kez *Wei Tarihi*'nde karşımıza çıkan “Dili-Ding-ling-Chi-le-Gao-che özdeşliği” hatalıdır. Bu hata yüzünden daha sonraki kaynaklar, aslen farklı olan bu halkları karıştırmıştır. Zhou Liankuan, daha sahih olduğunu düşündüğü *Sui Tarihi* ve *Eski Tang Tarihi* gibi eserlerin ilgili bölümlerinde bu özdeşliği vurgulayan bir ifadenin bulunmayışını da savına dayanak olarak göstermektedir. Dahası *Eski Tang Tarihi*'nin Uygurlar için dile getirilen; “Wei (Tabgaç) Dönemi'nde Tie-lelerdir; Gao-chelere bağlıdır- lar,” sadelerini de farklı bir biçimde yorumlayarak Gao-che ve Tie-le halklarının farklı kavimler olması gerektiği görüşünü ileri sürmektedir.¹ Ancak öncelikli olarak göz önüne alınması gereken; Di-li, Ding-ling ve Tie-le adlarının tarihsel ses ve anlam karşılıklarıdır. Bunları bir kenara bırakan Zhou Liankuan, çok geniş bir coğrafyada yayılmış olan hareket halindeki halkları ayırtırmaktadır. Bu yaklaşımını Feng Cheng-jun'un da 冯承鈞 savunduğunu

¹ Zhou 1987: s. 62.

söylemekte; E. Brelschneider'in, "Gao-chelerin Tie-lelerin bir boyu olması gerektiği" görüşünü de iddiasına delil olarak sunmaktadır.²

Oysa Di kavminden başlayarak Türklere uzanan silsile boyunca Çince kaynaklar, söz konusu halkların soydaşlıklarını şüpheye yer vermeyecek biçimde ortaya koymaktadır. Farklı dönemlerde Dilerin, Ding-linglerin ve Tie-lelerin çok sayıda boya ayrıldığı; batıdan doğuya, farklı adlarla anılan Asya'ya yayılmış Türk boyları oldukları sık sık ifade edilmiştir. Türklerin yayıldığı bu coğrafya, bozkır ve ormanlık alanların yanında, vahaları ve geniş tarım alanlarını da içine almaktadır. Töles adıyla bildiğimiz Tie-lelerin (Oku. Tiyeli) atası olarak gösterilen Diler, daha Zhoular zamanında (MÖ XI-MÖ III. yüzyıl) Ordos başta olmak üzere Çin'in içlerine akınlar yapmış, burada ittifaklar kurmuş ve Çin düzlüklerindeki diğer halklarla etkileşime girerek yeni kültür çevreleri meydana getirmişlerdir. Türk kültür çevresinin temsilcisi olan Diler, daha sonra Di-li adıyla anılmış, Han Hanedanı ve devamında Ding-ling, daha sonra Tie-le ve Chi-le gibi adlarla tanınmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla bu adlar daha eskiye gitmektedir ama Tabgaç devrinde yaygınlaşan ve bir devlete dönüşen Gao-che yani Koçulardır.

Tie-lelerin yoğun olarak Gobi Çölü'nün kuzeyinde yaşadıkları dile getirilse de çeşitli vesilelerle Çin'in içlerine göç ettikleri ve iç bölgelerde yeni yaşam alanları oluşturarak bölgedeki feodal yönetimlere ortak oldukları görülmektedir. Tarihte bu adlarla anılan halkların etnik veya kültürel bakımdan akraba olduklarını peşinen kabul etmek, ön yargılı bir tutumdan ziyade Çin tarihçiliğinin hemfikir olduğu bir hususu kabul etmekten ibarettir.

Öte yandan Altay dil çerçevesinden Türk, Moğol ve diğer halkların bugünkü mevcut çeşitliliği oranında düşündüğümüzde görünen ortaklıklardan öte daha derinde yatan ortak kültürün, Hunlardan kalan zengin miras üzerine oluştuğu, dil ve kültür devamlılığının bu bağlamda şekillendiği akıldan tutulmalıdır. O nedenle ad ve unvan gibi temel verilerin kaynaklarda geriye dönük olarak incelenmesi gerekir.

En geriye gittiğimizde Xia ve Shang (MÖ 2100-MÖ 1100) dönemlerine ilişkin "destansı" anlatı ve kayıtlarda Gui Fang adı göze ilk çarpan örneklerdendir.³ "Fang"; ülke, memleket demektir fakat ses çevrimi olarak düşünebileceğimiz *gui* 鬼 görsel özellikli bir sözcüktür ve "hayalet" anlamına gelmektedir. Bunun devamında Zhou Hanedanı⁴ boyunca; Gong Fang, Tu Fang, Xun

² Brelschneider 1987: s. 62-3; akt. Zhou 1987.

³ *Da Dai Liji, Qian Fulun* gibi eserlerde de geçen Gui Fang özellikle *Tarihçinin Kayıtları Shiji* ve *Han Tarihi Han-shu*'da görülmektedir. SJ: s. 6, 1690; HHS: s. 131 vd.

⁴ Zhou Hanedanı (MÖ 1046-MÖ 256 周朝), Shang Hanedanı'nı yıkan ve Qin Hanedanı'na kadar adı geçerli olan hanedandır. Çin tarihinde en uzun süren hanedan olmasına rağmen, Ji 姬 ailesinin askerî baskı siyaseti ancak Batı Zhou olarak bilinen dönem olan MÖ 771'e dek sürmüştür. Zhou Hanedanı sırasında demirin kullanımı Çin'e tanıtılmış fakat Çin tarihinin

Yu, Xian Yun, Quan Rong, Kuzey Dileri, Di-liler, Akdiler, Uzun Diler, Kızıl Diler gibi adların çeşitliliğine baktığımızda imlerin çoğunda aynı ses ya da görsel içeriğin paylaşıldığı görülür.⁵ Milattan önceki binli yıllardan itibaren kayıt altına alınmaya başlanmış olan bu adlar aslında: “Yi 夷” (doğu: Shang), “Di 狄 (kuzey: Di-li, Tie-le)”, “Rong 戎 (batı: Tibet, Qin/Çin; kuzeybatı: Xia-Zhou)”, “Man 蠻 (güney)” ayrımıyla dört yönlü bir yapıda görülür. Bunlardan kuzey ve kuzeybatı ile büyük oranda batıyı da içine alan Türkistan; özellikle Di, Di-li, Tie-le, Chi-le ve diğer Türk halklarının etkinliklerine sahne olmuştur. Çince kaynaklarda genel olarak Kuzey Dileri adıyla anılmışlardır. *Resmî Tarih Kayıtlarında* Kuzey Dileri adı altındaki çeşitli bölümler, Moğolistan ve Türkistan’da yaşayan halkları aynı şemsiye altında toplamaktadır.

Tie-le’nin eski hali olduğu düşünülen Di adı 狄, çıkış noktası bakımından kuzeyde yaşayan halklara işaret etmektedir. İm, “bozkurt” ve “ateş” anah-tarlarının birleşmesinden oluşmuştur. Yu Pian’ın “quan 犬” maddesi “di 狄” imi için “Kuzey Dileri 北狄” açıklamasını vermektedir.⁶ İmin en erken kullanımı *Shang-shu* içinde; “Doğuyu fethettik, Batılı Yiler bize kızdılar, güneyi ele geçirdik kuzeyli Diler üzüldü,” gibi ifadelerle karşımıza çıkmaktadır.⁷ *Klasik Metinlerde* anlatılan tarihî olaylar, Di’nin belirli somut kavimleri karşılayan bir anlamsal içeriğe sahip olduğunu göstermektedir. Görsel bakımdan “bozkurt quan/çüen 犬” ve “ateş 火” imlerinin birleşiminden oluştuğu akılda tutulursa yabancı halklardan söz ederken imin yüklendiği korkutucu anlamlar anlaşılabilir. Şu hâlde ilk elden verilen “gui: hayalet” adının da korku veren yabancı çerçevesinde anlaşılması gerekir.

Daha yakından baktığımızda “quan/çüen: bozkurt”un özellikle “büyük köpek” ve “çoban köpeği” anlamları önemlidir. Bu açıdan Zhou Sarayı’nda (MÖ XI-VII. yüzyıllar) besi hayvanlarından da sorumlu “köpekçibaşı 犬人” adlı bir memuriyet makamının bulunması dikkat çekicidir (*Zhouli*: 53, 55). Bu imin Fal Yazıtlarında “büyük 大” imi ve “-de, -da” anlamındaki “yi 亦” ile benzerliği ise imin kökeni bakımından “insan 人” ve “büyük [insan] 大” ile yakın ilişkisini göstermektedir.⁸ Nitekim im, “büyük” iminden sadece sol kolun üzerine eklenmiş bir noktayla 犬 - 犬 ayrılmaktadır. “Köpekli Yiler 犬夷” ve “Köpekli Ronglar 犬戎” gibi kavim adlarından da çıkarılacağı üzere adı içinde bu imin kullanıldığı halklar; gerçekte hayvancılıkla uğraşan, o nedenle çoban

bu dönemi bronz eşya yapımının doruğu olarak görülür. Hanedan ayrıca Savaşan Beylikler Dönemi’nin sonlarında ortaya çıkan eski yazının kullanımıyla yeni kültürün standart formuna dönüştüğü dönemi de kapsamaktadır. Shi 1976: s. 86.

⁵ Bu halkların Proto-Türkler olarak sınıflandırılması hakkında bk. Ekrem 1995. Bu kavimlerin Çin ile ilişkileri hakkında bk. Onat 1992.

⁶ Cao, Su 1999: s. 624.

⁷ *Shang-shu*: s. 55.

⁸ JGWZD: s. 1102.

köpeği besleyen halklardır.⁹ Aynı görsel parça Türk/Tu-jue 突厥 adı içinde de bir anahtar olarak kullanılan kurt ya da esasen bozkurt olmalıdır.

Di, Di-li, Ding-ling, Tie-le, Chi-le adları gerçekte aynı anlam zeminine sahip sözcüklerin farklı yazı çevrimlerine işaret etmektedir. Eski okunuşlarıyla bunlar:

Di:	狄,	OÇ: ¹⁰	dek; EÇ: *l ^ɛ ek: lek.
Di-li:	狄历	OÇ:	dek - rek EÇ: *[r] ^ɛ ek
Ding-ling:	丁零	OÇ:	teng-leng EÇ: *t ^ɛ en-reŋ.
Chi-le:	敕勒	OÇ:	chi-reg < cı(ğ)rı(?) ¹¹
Tie-le:	铁勒	OÇ:	teg-reg

Bunlar arasında Tie-le hem tarihsel hem coğrafi hem de anlatılardaki içerik zenginliği bakımından merkezî bir konumdadır. Gao-che olarak da bilinen Tie-leler, Kuzey-Güney Hanedanlıkları (420-589) ile Sui-Tang dönemleri boyunca (581-907) Kuzey Çin’de, Kuzey ve Orta Asya’da etkin olan boylar birliğidir. *Wei Tarihi*’nde anlatıldığı üzere pek çok kez güneye göçler gerçekleştiren bu halk, Tabgaçlarca “Gao-che” adıyla anılmaktadır. Tie-le adının ilk kez görüldüğü eser de VI. yüzyıla tarihlenen *Wei Tarihi*’dir. Uygur Kağanlığı’nın kurulmasından sonraysa kaynaklarda artık bu ad görülmez. Tie-leler, Tang Dönemi boyunca (MS 618-906) Gobi’nin kuzeyinden itibaren geniş bir alanda liderlikler çıkarmışlar, diğer iktidar çevreleriyle savaşmış ve ittifaklar kurmuşlardır.

Çin kaynaklarının hemfikir olduğu üzere Türkçe konuşan Tie-leler aslen, MÖ 1500’lü yıllardan itibaren takip edilebilen uzun bir silsilenin geç döneminde önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Göktürklerin tarih sahnesine çıkışlarında Göktürk birliğine 50 bin obayla ilk katılanlar onlardır. Tarih boyunca adlarının Çince söylenişi değişen bu boylar konfederasyonu, nihayetinde Altay dil özellikleriyle taçlandıkları konar-göçer yaşam biçimine uzun zamandan beri sahiptirler. Zanaat, tarım ve ticaretle de uğraşan Tie-leler aslen hayvancılık ve savaşçılıkla geçinirler; “sert mizaçları ve yüksek karakterleriyle” hareketli bir yaşam sürerler. Günümüzde artık imkânları tükenmiş olan o yaşam; hareket ve devinimi, ortaklaşa etkinlik ve eylemlilikle üretmeyi başarmıştır. Tie-leler, önce mekânı, eşyayı ve nihayet ortak olan zamanı, göğe

⁹ *Kangxi Sözlüğü* belki de bu sebeple “küçük köpek: gou 狗” ve “büyük çoban köpekleri” arasındaki ayrımı vurgulamakta, çoban köpeklerinin üç türünden söz etmektedir. <http://www.zdic.net.htm> Di imi üzerine bu çözümlemem daha önce bir başka çalışmamda da kullanılmıştı bk. Kırilen 2014.

¹⁰ EÇ: Eski Çince Üç Devlet (220-265) öncesi; OÇ: Orta Çince MS III. yüzyıl ve devamıdır.

¹¹ *Kuzey Qi Tarihi*’nde Chi-le’nin farklı bir yazılışı daha kullanılmaktadır.

yönelişte gördüğü deveranla kutsarken yeryüzünde bu döngüye katılan göçler yürümüşlerdir.

MÖ VII. yüzyıla ait anlatılardan itibaren görülen “Di 狄” adı, milattan önceki yıllarda anlam genişlemesine uğramış; belirli, somut bir halkı karşılayan anlamından uzaklaşarak genel “yabancı” anlamını yüklenmiştir. Eski anlamı, kuzey yönü ile bağlantılı olduğundan ve *Klasik Metinler*deki kullanımlarında başka bir yön ile eşleştirilmediği için Çin’de tarih sahnesine çıkan kuzeyli halkların tamamı bu genel terimin şemsiyesi altında toplanmıştır. Bu durum *Tarih Kayıtları* ve *Sonraki Han Tarihi*’ndeki kullanımlarında görüldüğü gibi daha sonraki dönemlerde de açıktır. O nedenle Tang Dönemi’ne gelindiğinde (618-907) *Resmî Tarihler*de aralarında Türklerin de bulunduğu kuzeyli halklar “Kuzey Dileri Monografileri” başlığı altında toplanmıştır.¹²

Göktürklerin kökeniyle ilgili, Çin kaynaklarında bulunan görüşlerden biri olan “Hunların kuzeyindeki Suo Ülkesi” verisinden hareketle Ding-ling (Tiele-Gao-che) kavimlerinin irdelenmesi gerekmektedir.¹³ Bunların arasında Ding-ling oldukça eskidir ve ilk kez *Tarihçinin Kayıtları Shiji*’de karşımıza çıkan bu kavmin Hunlara bağlı olduğunu ve ses karşılığı olan Çince adlarının farklı yazılışlarının bulunduğunu görüyoruz.¹⁴

Ding-lingler 丁零, Çin yazınında “Kuzey Denizi” adıyla bilinen Baykal Gölü civarında yaşamaktadırlar. Hun Hükümdarı Batur’un (Mete) yükselişi sırasında ona tâbi olmuşlar ve böylece önemli bir nüfus Hun İmparatorluğu’nun güney bölgelerine göç etmiştir. MS I. yüzyılın ortalarında Hun birliğinin zayıflaması sonucu ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Ding-lingler, Hun egemenliğine başkaldırmışlardır. *Üç Devlet Tarihi* (220-265) *Sanguo Zhi*’nin aktardığına göre, Wu-huan ve Xian-beiler ile ortaklaşa girişilen bu toplu hareket sonucunda Ding-lingler Gansu ve Hexi yörelerine kadar gelmişlerdir.¹⁵

Daha önce MÖ III. yüzyıl ile MS I. yüzyıl arasındaki üç yüzyıllık zaman diliminde Hunlarla içiçe olan Ding-lingler, Çin’in parçalı siyaset sahnesinde pek çok önemli rol üstlenmişlerdir. Hun Chanyüsü Hu-yan-di’nin 壺衍鞮 MS 71 yılında İli Irmağı’nın yukarısında Wusun güçlerine karşı seferinden sonra dönüş yolunda, Ding-lingler, Wu-huan ve Xian-beiler Chan-yü’ye saldırıp onu yenerek bölgedeki Hun egemenliğinin sonunu hazırlamışlardır. *Han Tarihi*’nin

¹² Bahar-Güz Dönemi ve Savaşan Beylikler Dönemi’nde birbirinin devamı olan Kızıl Di, Ak Di ve Uzun Di gibi ön Türk kavimlerinin siyasi ve kültürel etkinlikleri için bk. Kirilen 2014.

¹³ Bahaeddin Ögel Hoca’nın Gao-chelerle ilgili 1948-1957 yıllarında yazdığı “Tölesler” dışında Türkçe yazında “orijinal kaynaklardan” bir başka çalışma göze çarpmamaktadır. Konunun irdelenmesi bu bakımdan ayrıca önemlidir.

¹⁴ *Tarihçinin Kayıtları*ndaki şu cümleler Hun Dönemi’nde Ding-linglerin askerî ve siyasi bir güç olduklarını gösteriyor: “Daha sonra (Batur) Kuzey’deki Hun-yü, Qü-shi, Ding-ling, Ge-kun ve Xin-li ülkelerini kendine bağladı. Böylece Hunların tüm beyleri bağlanarak Batur (Mo-tu: Mete) Chan-yü’yü bilge bellediler.” Otkan 1980.

¹⁵ SGZ: s. 831; Shi 1987: s. 56.

DİZİN

A

A-bang-bu 359, 360
abgaç (Wei) Dönemi 118
A-chai 318, 325, 326
A-de suyu 257
a-die 258
A-fu Chih-luo 230
A-fu Suyu 359
A-(fu-) zhi-luo 235, 236
A-fu Zhi-luo (Apa Çugla) 228, 230, 232, 249, 290, 291
Agui 159
Akdağlar 256
Akdeniz 131, 228
Akdiler 213
Aksu 101, 112
Ala Yuntluğ (Yuntluğ) 257, 258
Almanca 124
Altaylar (Altay Dağları) 348
Altın Dağ 151, 358
Altı Uç İsyanı 198, 239, 303
Altı Uç Kalkışması 170, 303, 304
Amerikan 21
Amur 190, 218
A-na-gui 292-301, 304, 339, 360, 361, 369
An Di 51, 92
Anding 92, 115
Ang Cheng 昂城 320, 321
Anhui 82, 382
An Lu Shan (An Lushan) 116
An-nanlılar 263
An-xi 344
Anxi 252
Anyang 218
An Yuan 247

An-Yuan 254, 281
Argun Irmağı 190
Aşına 151, 152, 358, 359, 360, 368, 369, 371, 372
Avarlar 260
A-xian 357, 360
A-zhi-luo Boyu 233, 293
A-zhi-luo Yüe-jü 234

B

Bagapur Wu-gan 289
Bagou 313
Bahar Güz Kayıtları Chunqiu 34
Ba-Huang Ling 325
Bai-dao Vadisi 343
Baideng 245
Bai-deng Dağı 202
Bai Di 15
Bailan Dağı 312, 313
Bai Lü 253
Bai Sha Zhou 206
Ba-li-yan 跋利延 228
Bambu Kayıtları 57
Ba-na Shan 273, 274
Ban Chao 92
Ban Gu 38, 91, 92
Ban Yong 92
Baoding 335, 336, 368, 371
Ba-si-chu-zhe-shi Dağı 359, 365
Başkir 177
Batı Denizi 228, 235, 256, 283, 293, 358, 362
Batı Garnizon Gong Beyi Yang Zhongji 331
Batı Han Hanedanı 81
Batı Jin Hanedanı 102, 111

Batı Liang 163
 Batı Qin Devleti 313
 Batı Türkistan 39
 Batı Wei 233, 236, 237, 239, 250, 297,
 298, 302, 316, 335, 356, 357,
 360, 361, 369
 Batı Xia 314, 324
 Batı Yan Devleti 244
 Batı Zhou Dönemi 134, 149
 Ba-ti 跋提 272
 Bayan Nur 186, 275
 Bayırku 256, 258, 276, 278
 Baykal Gölü (Han Denizi) (Han Hai)
 215, 230
 Beidi 83
 Bei Di 15
 Bei Gong Bo Yu 93
 Bei Rong 15
 Benji ya da 本紀 Hükümdar Kayıtları 81
 Beş Hükümdar ve Üç Hanedanlık 49
 Beş Unsur Öğretisi 41
 Biao 表 “Tablolar” 81
 Bi-ba 289
 Bi Gui 186
 Bingzhou 并州 186, 199, 201, 248
 Bing Zhou 192, 253, 369, 372
 Bi-she 253
 Bi-shi 比適 240
 Biyografiler ve Monografiler 81
 Bo-hai 343, 344, 345, 346
 Bohai Körfezi 186
 Bo-lo-men 293
 Bo-luo-men 143, 253, 293, 294, 295
 Bostan Gölü 276, 293, 358
 Bo-xie-sui-ti 232
 Bronz Yazıtlar 58
 Budizm 102, 118, 222
 Bu-du-gen 186
 Buga Kağan 257
 Bu-lu-zhen 278, 279
 Bumın Kağan 228, 240
 Bu-na Dağı 255
 Burhan Beglik (Po-liu-han Ba-ling) 199
 Büyük Çöl (Gobi) 185, 187, 241, 246,
 290, 305

Büyük Kingan Dağları 興安 190
 Büyük Yü 45, 46, 56, 148, 149, 150,
 152, 361
C
 Cahar 271
 Cai (Beyliği) 66, 275
 Cang Gao Ru 68
 Can-he-bei 277
 Canhebei 參合陂 192
 Cao Beyliği 72
 Cao Cao 155, 157, 158, 159, 184, 186,
 191
 Cao-fu-yin 254
 Cao Huan 157
 Cao Pi 103, 181
 Cefu Yuanguai 233, 236, 386, 389
 Chai Meng 316
 Chai Shan 277
 Changan 130, 158, 161, 162, 167, 170,
 235, 248, 254, 312
 Chang Di 15
 Chang Guang Beyi Shen 299
 Changli Cecheng 315
 Chang Lu 206
 Chang Meng-ming 张孟明 230
 Chang-quan 191
 Changshan 218
 Chang Shen Beyi Yi 299
 Chang-sheng 232, 250
 Changsun Wuji 115
 Che-li-zhou-bing 216
 Che-lu-hui 264, 269, 271, 272
 chen 235, 256, 265, 277, 300, 301, 304,
 361
 Chen Beyi Chun 368, 371
 Cheng Di 100, 108
 Cheng-pu 327
 Che Niu 93
 Chen Shou 103
 Chen yöresi 77
 Cheshi 226, 227
 Chi Di 15
 Chi-fan 254

Chi-le 166, 211-214, 217, 218-221, 223-225, 234, 241, 246, 269, 279, 296
 Chi-li-yan 323, 329
 Ch'in Beyliği 83
 Chi-nu-gen 237, 271
 Chi Quan (Chi-quan) 335
 Chou-di 325
 Chou-nu 252, 291, 292, 293
 Chou-Qi Beyi Yang Sheng 197
 Chu 楚 beylikleri 63, 68
 Chu-fu 255, 275
 Chuluo Kağanı (Chu-luo) (Tu-he-zhen) 257
 Chun-tu-ling Boyu 271
 Chunwei 149, 151, 184
 Chun Wei 84
 Chun Yü-tan 300
 Chu Qiu 62
 Chu-zhe Suyu 359
 Chü-shih (Chü-shi) 252
 Cizvitler 21
 Cui Hao 267, 281
 Cui Hui Tong Göleti 116
 Cui Lingjian 205

Ç

Çebi (Boyu) 170, 225, 245, 257, 258
 Çebi Kapgan (Baga Kağan) 257
 Çince 9-11, 16, 22-31, 53, 57, 60, 93, 108, 118-124, 127, 131, 134, 137-144, 148, 151, 163, 165, 166, 168-171, 175-180, 184, 185, 190, 198, 202, 203, 206, 211-215, 217, 219, 220-222, 224, 226, 227, 230, 232, 235-237, 239, 243, 246, 247, 251, 252, 260, 261, 263, 264, 266-269, 277, 279, 285, 287, 291, 303-305, 309, 310, 312, 316, 321, 322, 341-349, 353-356, 359-362, 365, 366, 375, 376, 389
 Çin Seddi 33, 37, 49, 52, 83, 84, 88-90, 101, 102, 122, 125, 129, 144, 146, 264, 361
 Çöl Sarayı 漠庭 258

D

Da-cheng 202
 Da-dun 185, 186
 Da E (Taja?) Dağı 281
 Da-hu-xia 344
 Dai beylikleri 52
 Dai Devleti 110, 194, 196, 264, 272
 Dai Gong 192, 199
 Dai Kalesi 200
 Dai Wang 192, 199
 Dai yöresi 167, 200
 Daizong 345
 Daji Kalesi 大棘城 310
 Da-men-yi 344, 345
 Da Ming [Dönemi] 205
 Da-mu Köprüsü 329
 Da-na 大那 277
 Danyang Beyi Liu Yong 204
 Daoguang 253
 Dao Wu (Dao Wudi) (Dao Wu di) 201, 244-247, 253, 254, 273-277
 Darııt Uç bölgesi 146
 Da Situ Yuwen Gui 371
 Datong ilçesi 245
 Da Wang Tan Fu 85
 Daxiang 372
 Da Xiang 372
 Da Xiwu 369, 370
 Daye 258, 338
 Da Ye 257
 Dayuan 105, 183, 185
 Değişimler Kitabı 172, 324
 Deng Guo 253, 254, 272
 Deng-shu-zi 302, 361, 366
 Deng Zhou 344, 345
 Deng-zhu 300, 301, 302
 De-yi Denizi 257
 Diao Qunan 88
 Di-dou-yular 293
 Di-fo-chi 286
 Dihü 24
 Diler 46, 49, 55, 56, 59, 60-68, 72-76, 85, 97, 100, 105, 119, 123, 125-149, 159, 160, 183, 212, 213,

- 346, 384
 Dilerin Kaynağı 狄泉 66
 Di-li 211, 212, 213, 214, 219, 225, 241, 256
 Di Liao (翟辽) 218, 254
 Di Liao Devleti 218
 Ding-ling (Töles) 157, 166, 167, 170, 189, 199, 211, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 224, 225, 227, 241, 256, 259, 309, 341
 Ding-xiang 定襄 231
 Dingyang Hou Beyi Cao An 330
 Dingzhou 169, 372
 Ding Zhou 206
 Di-su-yuan 272, 273
 Di-tou Kağan 367
 Dîvânü Lugâti't-Türk 222
 Di-wan 292, 293
 Di Ying 98
 Di Zigu 97
 Doğu Han 91, 103, 141, 181, 231
 Doğu Jin 107, 158, 193, 194, 218, 244, 315
 Doğu Türkistan 101, 192, 229, 230, 259, 276, 289, 310, 312, 331
 Doğu Wei 110, 236, 238, 239, 240, 253, 269, 297, 298, 299, 300, 334, 361, 369
 Doğu Wu 東吳 103, 181
 Dokuz Oğuz ve On Uygur 178
 Dominikenler 21
 Dong-hular 175, 234, 341
 Dongmou Dağı 343
 Dong-xianglar 338
 Dou-lun 230, 249, 290, 292
 Doumou (tolga) Dağı 151
 Duanlar 316
 Du-ba 264, 272, 277
 Dubi 369
 Du Chen (boyu) 68
 Du-gu Boyu 115, 272, 323
 Du-luo-zhou 169, 339
 Dunhuang (Tun-huang) 229, 267, 276, 288, 313, 331, 338
 Duo-lan-ge 258
 Dushi Fangyu Ji 239
 Du-yi-hou 331, 332
- E**
- Elçi Niu-tian 200
 E-mi-tu (俄彌突) 236, 237
 Er-han Dağı 281
 Ershi 81, 105, 183, 185
 Er-zhu Ailesi 169
 Er-zhu-rong 169, 296
 Er-zhu Rong 169
 Er-zhu Zhao 169
 Eski Beş Hanedan Tarihi 133
- F**
- Fal Yazıtları 58, 386, 387, 389
 Fang Lingmin 205
 Fang Xuanling 房玄齡 315
 Fan-run 335
 Fan Xüan Zi 76
 Fanyang 205, 297, 372
 Fanyang Beyi Hui 297
 Fan Zhou 205
 Farsça 124
 Feidi 252, 335, 361
 Fei Irmağı 165, 194
 Fei Irmağı Savaşı 194
 Feishui 淝水 Savaşı 218
 Fei-ye-tou 228, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 250
 Feng-ba 278, 279, 280, 310
 Feng Ba 馮跋 244
 Feng Hou 92
 Fengning ilçesi 191
 Feng-sha 206
 Feng Zhizai 116
 Fen [Nehri] 251
 Fergana (P'o-lo-na 破洛那) 185, 198
 Fu-ba [dou] Kağan 239
 Fu Chen 63, 64
 Fufeng 160
 Fu-fu-luo (Bağ Bölük?) 230, 238
 Fu-han 310, 317, 320, 328, 331, 332

Fu-jian (符健) 161, 196, 199, 200, 201,
272, 273, 322
Fu Jian 158, 160, 165, 167, 196
Fu-lian-chou 317, 332, 333, 334, 338
Fu-lou 199
Fumo 338
Fu-qi 317, 336
Fu-tu (Ta-han Kağan) 251, 291, 292
Fu-yi 334
Fu-yün 338
Fu Zhou 336

G

Gan-gui 324, 325
Gansu 159, 160, 163, 164, 192, 215,
229, 266, 271, 276, 310, 311, 312,
339, 346, 349, 357
Gaochang (Kao-ch'ang) 113, 223, 226,
229, 251, 287
Gao-che 113, 115, 157, 165-167, 170,
181, 191, 194, 195, 198, 211, 212,
214, 215, 217, 219, 220, 222-228,
230-236, 238-246, 248, 251, 253,
256, 258, 261, 264, 267-271, 273,
277, 279, 283, 290-292, 294, 296,
302, 306
Gao Cheng 298, 369
Gao-che Wang (Beyliği) 239, 294
Gao-gao-zi 高羔子 290
Gao Hu 99
Gao Huan 156, 169, 170, 236, 238, 239,
246, 247, 269, 297, 298, 369
Gao Huan (Shen Wu) 156, 169, 170,
236, 238, 239, 246, 247, 269, 297,
298, 369
Gao Liang Beyi Na 329
Gao Ping 169, 248, 250, 255, 291, 303,
331
Gao Ping uç bölgesi 303
Gao Zhaoyi 372
Ge-kun (Gekun) 215, 224
Geng He 97
Germen 43
Ge-rong 169
Ge-shu Han 116

Ge-xi 237, 271, 291
Ge-xi-wu-liu-ba 291
Gobi (Çölü) 130, 167, 185, 206, 212,
214, 216, 228, 230, 247, 264, 273,
274, 276, 281, 305, 318
Gong Beyi Li Hui 330
Gong Beyi Sun-ba-ji-an 330
Gongdi 335
Gong Fang 15, 212
Gonghe ilçesi 314
Gong Liu 85
Gongyang 32, 33, 55, 61, 62, 64-67, 69-
73, 78, 81, 380, 381
Gögün altı (tianxia 天下) 32
Gögün emri 天命 43, 44
Gögün Muhtariyeti 52
Göktürkler 89, 151, 170, 186, 216, 235,
236, 243, 260, 339, 345, 355
Gök-Yer (tiandi 天地) 125
Grek 19
Gua Bu 206
Guang Chuan Gong Beyi Pi-huan-xi 331
Guang-ding 336
Guang-le Konçuy 335
Guangning 281
Guangwu Dönemi 50
Guangzhou 218
Guanzhong 160
Gua Zhou 339
Gui Fang 15, 149, 212
Gu Lan 95
Guliang 61-65, 67, 69-73, 78, 381
Guo She 62
Guo Yu 57
Gu-zang 284, 335
Güney Liang Devleti 311
Güney Qi Hanedan Tarihi (Güney Qi
Kayıtları) 190
Güney Qi Tarihi 197, 199, 206, 236,
313, 342, 387, 389

H

Haçlılar 21
Hakaslar 43
Han 4, 9, 10, 32-34, 36, 38, 46, 49, 50,

- 54, 57, 79, 81-86, 88, 89, 91-100, 102-105, 108-112, 115-118, 121-125, 127-130, 132, 134, 139, 141, 151, 155, 156, 158, 159, 162, 168, 171, 172, 175, 176, 181-185, 187, 193, 196, 199, 202-204, 212, 215, 216, 218, 226, 229-232, 237, 245, 247, 252, 255, 256, 258, 259, 276, 280-282, 284, 289, 291, 295, 296, 301, 304, 310-314, 316, 317, 326, 327, 348, 359, 367, 379, 381, 384, 386, 389
- Han Bozhou 229
- Han Feizi 57, 82
- Han Hanedanlığı 384
- Han Kitabı'nın Devamı 92
- Han Liao 88
- Han Po-chou 229
- Han Shou-kui 229
- Hanshu (İlk Han Hanedanlığı'nın Tarihi) 81, 92
- Han Tarihi 10, 46, 50, 57, 81, 83, 89, 91, 92, 94, 97-100, 102-104, 110, 117, 121, 122, 151, 175, 176, 181, 182, 212, 215, 216, 276, 284, 312, 359, 379, 381, 386, 389
- Han Wang Xin 202
- Han Wudi 89, 96, 230
- Han Yi-ch'eng 229
- Hebei 160, 163, 191, 216, 218, 310, 361
- He Bei 105, 183
- He Di 51, 92
- He-dou-ling 237, 238, 271
- He-duo-han 264, 273, 274
- Heilong Jiang 190, 218
- He-lan 194, 237, 271, 335, 336
- He-lan Xiang 335
- Helenizm 144
- Helian 159, 254, 323
- He-lian Bo-bo 赫連勃勃 (Kılğan Baga-pur) 151
- He-lian Ding 266, 326, 329
- He-lian En 169, 303
- He Long 278, 280
- He-lu-tou 332, 333
- Henan 77, 160, 164, 218, 252, 281, 328
- Heng Zhou 339, 369, 370
- Heping 229, 287
- He Ruoyi 372
- He-shu-ye-gu 277
- He-tao 193, 218, 231, 232
- Hetao 207, 240, 244
- He-tu-lin Boyu 237, 271
- Hexi 215, 262, 274, 275, 311
- he-zhen 251, 285, 286, 287
- Hindistan 102, 109, 113, 334
- Hintli 22
- Hohhot 288
- Ho-lan Boyu 244
- Hong Yi 15
- Hotan 113, 116, 229, 252, 329, 361
- Hotan Monografisi Bölümü 113
- Hou Beyi Xiao Bo 327
- Hou-lou-fu-le (Uluğ Begrek) 230
- Hou-lü-lin Boyu 254
- Hou-yi-yin 侯璽璽 290
- Hristiyan 21, 148
- Hua Beyliği 63
- Huaihuang 361
- Huai Huang Uç Bölgesi 248
- Huailai ilçesi 191
- Huai Nehri 158
- Huan Ci 洹詞 235
- Huang Fu 荒府 (荒服) 45, 46, 52, 105, 183, 185
- Huanghou 371
- Huang Ling 205, 325
- Huanglong 201, 204, 300
- Huang Sha (Sarı Çöl) 313
- Huang-shi 253
- Huangxing 201, 287
- Huang Zhong 93
- Huan Xuan 桓玄 244
- Huaxia 華夏 114, 385
- Hu-ba 護跋 163, 228, 236, 237, 238, 250, 310, 316
- Hu-ba Mi-e-tu 236, 237
- Hu Beyi Bao 78
- Hu Gongman 77
- Hu Guang 93

Huhai 胡亥 81

Hu-han İli 344

Hu-han-ye 103, 155, 157, 158, 159,
164, 182, 227, 259, 327, 359

Hu Hanye 95, 99, 100

Hu 胡 (Hular) 9, 10, 15-17, 22-28, 31,
38, 45, 50, 52, 55, 58, 66, 77-134,
155, 157-159, 162-166, 169-172,
175, 176, 180-185, 189, 193, 215,
218, 225, 227, 228, 230, 232,
236-238, 240, 246, 247, 250, 256,
258, 259, 264, 265, 268-270, 273,
274, 276, 277-280, 290, 302, 303,
304, 310, 312, 313, 316, 323,
327, 344, 356, 359, 366, 370,
371, 382, 385, 386

Hui Gong 61, 76

Huishi 会试 36

Hui Shu 穢書 110

Hui-tu-linler 253

Hui Wang 63, 83, 328

Hujie 90

Huling 248

Hu Lu 95

Hu-lu-gu Chanyü 189

Hu-lü Jiang-ju 斛律羌举 240

Hu-lü Jin'in 斛律金 246

Hu-lü Sha-men 236, 237

Hu-lü (Yüg-rük) 165, 225, 238

Hundun 混沌 37

Hunlar 9, 10, 11, 26, 27, 46, 51, 52, 79,
80, 82, 84-92, 94-98, 100, 102,
104, 105, 110, 112, 114, 119,
123, 124, 125, 126, 131, 134,
151, 157, 164, 179, 181-185, 189,
216, 243, 248, 255, 265, 270,
275, 284, 288, 301, 309, 310-312,
315, 316, 318, 327-331, 336,
338-340, 347, 359, 365

Hun Yular 84

Hun-yü 215, 223

Huo Qubin 105, 183

Hu-sa 258

Hu Shen 169

Hu-yan-di 壶衍鞬 189, 215

Hu Yegu 66

Huzi Guo 胡子国 77, 78, 82

I

Issık Göl 39

İ

İç Moğolistan 157, 186, 191, 192, 194,
244, 249, 259, 264, 273, 275,
277, 288, 295, 301

İli Havzası 39, 216

İli Irmağı 215, 276

İllig Kağan 117

İmparatoriçe Lü 327

İmparatoriçe Wenming 332

İpek Yolu 139, 148, 163, 276, 347

İran 10, 22, 43, 109, 113

İslam 21, 118, 144, 349, 376

İzgil 258

J

Japonya 106, 149, 150

Jian An Dönemi 105, 183

Jianchu 101

Jiande 336, 372

Jiang Rong 15

jian Irmağı 190, 218

Jiankang 156, 171

Jian Suyu 359

Jianwu Dönemi 92

Jian Yi 296

Jiaobin Nehri 244

Jia Shi (boyu) 68

Jie-er 285, 286

Jie-fen 詰汾 170, 190, 219, 231, 238,
239, 311, 312

Jie Ge Lu 65

Jie Hu (Jie halkı/ Jieler) 99

Jie-ju 264

Jieru Boyu 253

Ji Huları (Ji-Hu) 115, 117

Jili Kağan 116

Jin Beyi Fu-luo 329

Jin (Beyliği) 10, 48, 52, 55, 61-63, 65,

- 66-68, 71, 72, 74-76, 81, 82, 94,
99, 102, 103, 107, 109-111, 133,
141, 146, 151, 156, 157, 158,
159, 160, 163-166, 171, 175, 181,
190-194, 199, 206, 216-218, 240,
244, 246, 247, 252, 255-257, 259,
262, 263, 266, 269, 272, 290,
299, 300, 303, 310, 311, 313-316,
318, 320, 323-325, 327-331, 336,
368-371, 386, 389
- Jinchang 313
- Jin Cheng 94, 324, 328
- Jin Cheng Kalesi 94
- Ji Nehri 71
- Jingdi 108, 299, 334
- Jinghe 201
- Jingyang 258
- Jin Hanedanlığı (Hanedanı) 171
- Jin Hou Beyi Chong-er 327
- jin Shan 282
- Jin Tao 325
- Jin Tarihi 10, 81, 107, 133, 158, 163,
164, 171, 218, 255, 262, 272,
300, 310, 311, 313, 314, 315, 389
- Jin Wuhu Zhichang 266
- Jin Yang 199, 299, 300, 369, 370
- Jin Zaiji 262
- Jin Zhou 369
- Jiu Quan 94, 372
- Jiuyuan 259
- Ji Zhou 206
- Ju-lun-bo 342
- Jun-ji 284, 290
- Jupiter 52, 126
- Ju-qu 230, 259, 284, 285
- Ju-qu An-zhou 230
- Ju-qu Mu-jian 284, 285
- Jushan 胸山 205
- Ju Zhi 76
- Juzhu Dağı (Ju-zhu) 186
- Jün 浚 195, 201, 204
- Jüpiter 48, 50, 265, 266, 267, 281
- K**
- Kadan 177
- Kâhin Lu 81
- Kai Huang 257
- Kaiyuan [Dönemi] 151, 344
- Kangju 101, 216, 217, 223, 257
- Kanglı 225
- Kara Dağ 279, 281
- Karanlık Dağlar 284, 341
- Karasu 344, 345, 346
- Kaşgar 97, 101
- Kazakistan 193
- Kebineng (Ke-bi-neng) 105, 183
- Ke-luo (Yi-xi-ji Kağan) 361
- Ke-pu-han 336
- Ke-tu-gan 273, 345
- Ke-zu-hun Chang-sheng 250
- Kılğan En 199
- Kırgız 225, 264, 359, 365
- Kıtanlar 289, 300, 343, 344, 345
- Kızıl Dağ 188
- Kızıl Diler 60, 68, 213
- Klasik metinler 9
- Kokonor 140, 160, 164, 193, 275, 289,
309-315, 317, 318, 330, 331, 334,
338, 347, 349
- Konfüçyüs, Konfüçyüsçü 36, 42, 56, 57,
60, 66, 69, 81, 97, 121, 140
- Konuşmalar Kitabı 56
- Kore 10, 106, 126, 149, 150, 177, 185,
186, 211, 226, 252, 276, 278,
289, 343, 344, 346, 347
- Kraliçe Fei 297
- Kua-lü 312, 317, 334, 335, 336, 337,
338
- Kubilay (Dönemi) 175, 190
- Kuça 112, 116
- Ku-han 253
- Kui Wang Beyi Ke 336, 337
- Ku-mo-xi 库莫奚 264, 300, 301
- Kurt Dağı 244, 296
- Ku-shui Nehri 254
- Kutup Yıldızı 48, 52, 53, 126
- Kuzey Çin 23, 35, 59, 93, 105, 106, 108,
111, 114, 118, 125-127, 132, 134,
139, 140, 147, 155-161, 163,

- 165-167, 171, 175, 183, 186, 189,
190, 196, 198, 214, 223, 246,
265, 305, 311, 335, 348, 353,
357, 359
- Kuzey Dileri 60, 119, 123, 213, 215,
224
- Kuzey-Güney Hanedanlıkları 214
- Kuzey Hanedanlıkları Dönemi 162
- Kuzey Liang 163, 197, 284
- Kuzey Qi 北齊 156, 175, 214, 228, 230,
235, 236, 237, 238, 240, 243,
246, 247, 301, 302, 303, 304,
336, 369, 383
- Kuzey Qi Tarihi 214, 228, 230, 235,
236, 237, 238, 240, 247, 302,
303, 304, 369, 383
- Kuzey Tarihi (Beishi) 110, 115, 220,
225, 228, 229, 232, 234, 236,
238, 240, 241, 250, 253, 258,
260, 263, 267, 270, 276, 278,
280, 283, 285, 302-304, 306, 318,
320, 343, 370, 383, 386, 389
- Kuzey Wei 110, 133, 170, 206, 243,
247, 251, 272, 277
- Kuzey Yan Devleti 244
- Kuzey Yıldızı 126, 222
- L**
- Lang Dağı 244
- Lan-gua (Lang-gua) 248
- Lang Zhou 336
- Laozi 81, 102, 113
- Le (adli yer) 27, 80, 89, 99, 116, 138,
140, 160, 164, 165, 166, 170,
175, 192, 199, 207, 211-225, 230,
233-241, 246, 249, 250, 256, 257,
258, 259, 266, 268-270, 279, 296,
301, 303, 335, 341, 346, 357,
360, 369
- Leng-jing 301
- Liang 62, 71, 74, 103, 115, 160, 163,
172, 192, 197, 206, 253, 266,
284, 294, 311, 321, 326-329, 331,
333, 335, 336, 340, 358
- Liang Beyliği 115
- Liang-cheng 192
- Liang-cong 321
- Liang-huan 336
- Liang Shan 206
- Liang You 62
- Liangzhou 283, 288, 294, 326, 329,
334-336, 339, 340, 367, 368
- Liang Zhou 253, 294, 333
- Lianyuan 204
- Liaoan Wang Beyi Mu-liu-tou 330
- Liao Denizi 362
- Liaodong 188, 239, 310, 314, 316, 319,
336, 362
- Liaoning 310, 314, 386
- Li Er 128
- Lie-ru Boyu 253
- Lie Zhou 206
- Liezhuhan 81
- Li Ke 62
- Li Mu 84
- Linghu 118, 383
- Ling İli 236
- Ling Zhou 258, 259
- Lin Qiang 338
- Linwei 160
- Lin Yang 253
- Linze 339
- Li Rong 15
- Lishi 115, 116, 171, 379, 382, 383, 388
- Li Shui 281, 282
- Liu Ailesi 162, 310, 331
- Liu Bao 115
- Liu Cong 159, 161, 162, 164
- Liu Di 164, 192
- Liu Hu (劉虎) 193, 323
- Liu Kun 192, 193, 199, 216
- Liu Ku-ren 167, 168
- Liu Meng 劉猛 193
- Liu Song 218, 313
- Liu Wei-zhen 24, 29, 30, 31, 44, 68, 85,
92, 94, 95, 115, 142, 151, 155,
15-162, 164, 167, 168, 170-172,
177, 179, 181, 192, 193, 196,
199, 204, 216, 218, 244, 247,

- 249, 254, 272-274, 284, 285, 299,
310, 313, 316, 323, 331, 335,
336, 357, 358, 359, 362, 365,
372, 381, 383
- Liu Xian 劉顯 244
- Liu Xiong 372
- Liu-xiu 六修 193, 199
- Liu Yao 161, 164
- Liu Yuan (Guang Wendi) 115, 142, 155,
158, 159, 162, 164, 170, 171,
172, 192, 193, 316
- Liu Yü (boyu) 68, 244
- Liu Zhao 92
- Liu Zong 193, 199, 216
- Li-wei 力微 190, 191, 219, 312
- Li Yuan 115, 116, 142, 281
- Long'an 201
- Long Dağı 隴 310
- Longgu 龍涸 320
- Long-wu-jü 297
- Longxi 83, 159, 287, 326, 327, 328
- Lou Fan 186, 299
- Lou-lan (Loulan) 312
- Luan Irmağı 191
- Lu Beyliği 60, 65, 66, 67, 71, 72, 73
- Lu Fang 50, 94, 95, 97
- Lu Gong 98
- Lu-guan 禄官 191, 192
- Lu Hong Rong 15
- Lu-hun Gölü 244
- Lui Yuan-hai (Liu Yuanhai) (Liu Yuan
Hai) 156
- Luo Bi 150
- Luo Vadisi 255
- Luo Yang 66, 158
- Luoyang Manastır Kayıtları 334
- Lu Shaozhi 205
- Lushi 151, 234, 235, 384, 389
- Lu Shi 68, 151, 250, 252
- Lu Shui 96, 99, 106, 114
- Lu-si 陆俟 248
- Luyuan 245
- Lu Zi 67
- Lüeyang 160, 286
- lù Guang 吕光 370
- Lü Si 67
- Lü Xiang 68
- M**
- Macarca 180
- Macheng 186
- Macheng kuşatması 186
- Man 蠻 9, 15, 16, 17, 23, 38, 45, 58, 85,
104, 123, 184, 213, 336
- Mançu Hanedanı 57, 346
- Mançular 26, 79
- Mançurya 23, 160, 163
- Man-tou 336
- Manyi 蛮夷 91, 121, 123
- Maodun (Modu/Batur/Mete) 85, 96,
104, 182, 322
- Mao (Ülker) Takımyıldızı 51, 90
- Ma-tou Dağı 331
- Ma Yan 93
- Mayi 372
- Mayi Cheng 372
- Meng Tian 26, 82, 91
- Meng Wei 250, 251, 291, 293
- Meng-wular 342
- Meng Yun 101
- Mengzi 44, 58, 59, 81, 121, 384
- Men Le 74
- Mısır 18
- Mi-e-tu 彌俄突 228, 235, 236, 237, 238,
250, 251, 252, 253, 291, 294
- Min Di 108
- Mingdi 169, 187, 204, 252, 293, 295,
300, 303
- Ming Di 296, 366
- Ming Hanedanı 80
- Min Gong 61, 73
- Ming Tarihi 81, 356
- Ming Yuan 277
- Misafir Yıldız 客星 51
- Mo (boyu) 52, 126, 169, 171, 186, 187,
191, 196, 202, 203, 206, 215,
231, 236-238, 245, 248, 251, 254,
255, 271, 272, 286, 289, 292,
299, 300, 310, 316, 322, 334,

336, 341, 343-346
 Mo-chang 336
 Mo-fo Chi-li-jian 245
 Mo-fo Fan-dou-jian 245
 Moğolistan 157, 160, 186, 191, 192,
 194, 206, 213, 223, 244, 249,
 259, 260, 263, 264, 273-275, 277,
 282, 288, 295, 301, 309, 341
 Moğollar 79
 Mo-he-lang (莫賀郎) 322
 Mo-heler 340, 343, 346
 Mo-he Qu-fen 莫何去汾 231, 289, 292
 Mo Hu-ba 310, 316
 Mo-lu-hui 191, 237, 271
 Mo-lu-hui Boyu 191
 Mo-qi 169, 236, 237, 238
 Mo-qi (Bengü?) Kui-nu 169
 Mo-yi-gan (Mu-yi-gan) 196, 254, 255,
 272
 Mo-zhe Nian-sheng 169
 Mudi 271
 Mugan Kağan 118, 339, 340, 357, 361,
 371
 Mu-gui 325, 326, 327, 328
 Mujung 118
 Mukan 234
 Mu-lai Dağı 361
 Mu-li-yan 248, 325, 326, 328, 329
 Mu-mo 201, 204
 Mu-rong 158, 163, 164, 167, 192, 193,
 194, 197, 201, 231, 244, 250,
 253, 264, 271, 298, 300, 309,
 310, 314-316, 319, 320, 342,
 347, 369
 Mu-rong Bao 167, 194, 197, 201, 253,
 271
 Mu-rong Chui 158, 167, 194, 201, 244,
 264
 Mu-rong Dan 250
 Mu-rong Gang 158, 163, 164, 167, 192,
 193, 194, 197, 201, 231, 244,
 250, 253, 264, 271, 298, 300,
 309, 310, 314-316, 319, 320, 342,
 347, 369
 Mu-rong Gui 310, 315, 316, 319

Mu-rong Hui 192, 193, 310, 314, 315,
 319, 320
 Mu-rong Lin 167, 194, 253
 Mu-rong Qi 167
 Mu-rong She-gui 201, 314, 316
 Mu-rong Sheng 167
 Mu-rong Yan 298
 Mu Tianzi 148

N

Na-gai 290, 291, 292
 Nan Suyu 難 190, 218
 Nan Yang 50, 327
 Nan Zhuang Dağı 272, 273
 Nü ülkesi 329

O

On Devlet dönemleri 151
 Ordos Bölgesi 60
 Orta Asya 35, 42, 89, 92, 101, 102, 106,
 112, 117, 119, 126, 129, 130,
 147, 150, 214, 226, 243, 260,
 357, 365, 366, 384, 387
 Orta Çağ 20, 21, 25, 31, 132
 Oş 185
 Ouyang Xiu 113

Ö

Önceki Liang 163
 Önceki Qin 110, 160, 194, 196, 218,
 242, 254, 272, 273, 277
 Önceki Yan 110
 Ötüken 4, 282, 346, 364, 365, 366, 382

P

Paekche 346
 Pan Gu 37
 Pekin 84, 163, 179, 186, 354, 379, 380,
 382-388
 Pi-hou-ba 269, 272, 273, 274, 275
 Pi-li-xian 281, 282
 Pi-li-zhen (Bilici) 277, 304
 Pingcheng 167, 193, 194, 197, 201, 202,
 244, 245, 251, 256, 282, 285, 294

Pinglu 284
 Ping Wang Chuan 272
 Ping-wang Vadisi 274
 Ping Yang 281, 370
 Pi-zi-xin 336
 Po-duo-lan 255
 Po-liu-han Ba-ling 169, 199, 295, 303
 Po-liu-han Chang 破六韓常 303
 P'o-lo-na 破洛那 (Fergana) 198
 Po-ye-tou 233, 234, 237, 238, 239
 Puban 328
 Pu-gen 199
 Pugu 256, 258, 343
 Pu-hun 280
 Pu-lei-hai 251, 291
 Pu-ling-biao 334
 Purum 257
 Pu-yi 249

Q

Qianbu 249
 Qian-dun Dağı 255
 Qiang 羌 65, 76, 93, 96, 97, 99, 108, 114, 157, 159, 171, 310, 311, 325, 338
 Qianghu 24, 225
 Qiang Huları 93, 96, 99
 Qi Beyliği 齊 62, 63, 65, 67, 73
 Qi Dağı 54, 61-67, 71, 73, 84, 85, 113, 156, 160, 167, 170, 171, 175, 190, 195, 197, 199, 204-206, 214, 216, 218, 225, 228, 230, 234-238, 240, 243, 246, 247, 253, 258, 265, 274, 275, 283, 284, 285, 289, 297-304, 313, 319, 320, 322, 323, 324, 325, 327-329, 331, 334-336, 339, 342, 343, 345, 359, 361, 362, 365, 367, 369, 370, 372, 383, 387, 389
 Qidan 258, 343, 345
 Qi-fu-chu-ban 335
 Qi-fu Du Zhuang 335
 Qi-fu-gan-gui 324
 Qi-fu-qian 313

Qi-gu 359, 362, 365
 Qi-jie Dağı 284
 Qilian 338
 Qi-lian Dağları 323
 Qi-lie-gui 284
 Qin Ershi 81
 Qinghai 32, 140, 164, 271, 310, 311, 313, 317, 318, 334, 336, 340
 Qing He 清河 244
 Qinglong 187
 Qing Men 302, 366
 Qing Shan 96, 99
 Qing Tarih Yazmaları 清史稿 80
 Qingwan 159
 Qin-Han Dönemi 134
 Qin Hanedanı 41, 81, 203, 212
 Qin Kai 84
 Qinling Dağları 158
 Qin Shihuang 25, 32, 44, 81, 82
 Qin Zhou 169, 248, 295, 300, 334, 336
 Qiong-qi 228, 230, 232, 233, 235, 238, 249, 250, 291
 Qiongzha 185
 Qiuchi 159
 Qiu-dou-ba 264, 267, 276
 Qi Wan-nian 160
 Qi-xiu-yun 322
 Qoço Devleti 240
 Quan Rong 15, 213
 Quan yöresi 94
 Qu Jia 251, 291
 Qü-shi 215

R

Rao-he Irmağı 330, 331
 Resmi Tarih Kayıtları 34
 Resmi Tarihler 36
 Re-wu-ni 253, 254
 Ri-ba-ye-ji 275, 276
 Roma 20, 21, 22, 24, 92, 120, 144
 Roma İmparatorluğu 21
 Rong 戎 9, 10, 15, 16, 17, 23, 24, 25, 31, 38, 45, 55, 58, 62, 68, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 79, 80, 85, 90, 91, 96,

97, 100, 104, 106, 119, 120, 123,
124, 126, 149, 169, 184, 213,
229, 230, 297, 304, 382
Rongdi 戎狄 24, 80, 85, 91, 101, 102,
114, 123
Rou-ranlar 117, 165, 194, 229, 232,
240, 244, 247, 249, 251, 259-266,
270-276, 280, 282, 283, 285, 286,
288, 289, 291, 294, 296, 301,
302, 331, 339
Rou-zhi 52, 96, 252
Ruizong 344
Ruoluo Nehri 弱洛 253
Ruo Shui 282, 296
Ru Shui 253
Ruyang Beyi Xian 300

S

Samanyolu (Tianjie 天街) 37, 49, 90,
126, 129
Sanguo Zhi 81, 102, 103, 104, 106, 181,
182, 215, 386
San Shan 206
San Tui 297
Sarı Deniz 106, 186, 362
Sarı Irmak 23, 39, 137, 139, 149, 150,
157, 159, 163-165, 167-171,
184-186, 193, 195, 197, 198, 206,
229, 274, 275, 287, 311, 328,
334, 341, 347, 348, 349, 376
Sarı İmparator 38, 81, 310
Sarı Sarıklılar 171
Satürn 52, 126
Savaşan Beylikler Dönemi 32, 54, 83,
97, 120, 123, 125, 213, 215, 256,
372
Sayan-Altay Türkleri 43
Sekiz Bey Kalkışması 310
Shaanxi 39, 157, 159, 163, 295, 310
Sha-mo-han 191, 192
Shamoke 107
Shandong 71, 160, 163, 164, 167, 330,
379, 385
Shang Di 51

Shang Dönemi 9, 57, 150, 310, 365
Shanggu 169, 191, 280, 310
Shangjun 83, 93, 254, 274
Shang Long (上隴) 310, 320
Shangshu 45, 276, 334
Shangshusheng 尚書省 244
Shan-shan 鄯善 (Çarklık) 197, 312, 334
Shanwu 277
Shanxi 85, 157, 186, 192, 243, 245,
255, 277, 284, 301, 304
Shao 紹 71, 105, 183, 185, 194, 200,
244, 325
Shao Cheng 200
She-lun 165, 246, 262, 263, 264, 265,
267, 271-277, 279, 280, 291
Shengfan 生番 39, 138
Shenglê 191, 192, 197
Shengming 204
Shenqing 281
Shenwu 246, 253, 297, 298, 299, 369,
371
Shenwu Beyi Dou Yi 371
Shenyuan 270
shi-bi 175, 176
Shi-chang 332, 333
Shi-fu 世伏 337, 338
Shi Guang 280
Shih-yi-jian 190, 219
Shijia 81
Shi-jiang Irmağı 室建河 325
Shi-jian Irmağı 190, 218
Shi-le 192, 249
Shi Le 158, 159, 161, 162, 164, 165
Shi-lian 313, 314, 322, 323, 324
Shi-luo-hou 石洛候 290
Shi Ning 251, 335, 336, 339, 340
Shi-pi 視覲 323, 324, 325
Shi-Ping 291
Shi Suyu 285
Shi Tou Ting 205
Shi-wei 175, 176, 234, 341, 342, 343
Shi-yi-jian 什翼犍 193, 194, 196, 199,
201, 206, 240, 272
Shi-yin 拾寅 313, 329, 330, 331, 332
Shi-yin Nehri 329

Shi-yün-bao 335
 Shizu 205, 383
 Shou-luo-gan 236, 237, 238
 Shouyang 204
 Shu-dun 314, 336, 339, 340
 shufan 熟番 39, 138
 Shu Han 蜀漢 103, 116, 181
 Shu Kayıtları 103, 181
 Shu-li 278
 Shun Di 93
 Shuofang 193, 207, 240, 259, 301
 Shuo Wen Sözlüğü 56
 Shu-zhe 树者 229, 248
 Sichuan 159, 160, 185, 289, 311, 312,
 331, 336, 387
 Si-li-fa 292
 Sima Ailesi 155, 157, 158
 Sima Biao 91
 Sima Qian 25, 34, 49, 81, 82, 84, 85,
 91, 380
 Sima Yan 157
 Sima Yi 156
 Si-mo 117
 Sira Muren 293
 Si Shun 116
 Sizhou 205, 301
 Soğdlular 27, 79, 126
 Sol Puye Lu Rui 290
 Song Hükümdarı 281, 325, 326, 329,
 330
 Song (İrmağı) 300
 Song Kayıtları 237, 313, 389
 Song Qi 113
 Song Qin 334
 Sonraki Han Dönemi 155, 159, 314
 Sonraki Han Tarihi 10, 46, 50, 57, 81,
 91, 92, 94, 97, -100, 102, 103,
 104, 110, 117, 121, 122, 176,
 181, 215, 359, 386, 389
 Sonraki Jin 165
 Sonraki Liang 160, 163
 Sonraki Yan 167, 194, 218, 237, 244,
 271, 277
 Sonraki Zhao 99, 110, 164, 165, 194
 Soylu Adları 77

Su-gu-yan 255, 275
 Sui Beyi Yang Zhong 369
 Sui Hanedanı 36, 171, 335, 357, 368
 Sui Kayıtları 359, 360, 363, 364, 387,
 389
 Sui-Tang Dönemi 36
 Sui-xi 322, 323
 Su-mo Suyu 343
 Su-mu-jia (素目伽) 229
 Su-ni-shi 151
 Suo Ülkesi 215, 359
 Sümerler 18

Ş

Şamanizm 43
 Şehzade Si 195
 Şorlar 43

T

Tabgaç Hong 195, 288, 304
 Tabgaç Mumi 337
 Tabgaç Qi-lu 216
 Tabgaç She-gui 197
 Tabgaç si 189
 Tabgaç Tao 195, 201, 280, 285
 Tabgaç (Wei) Dönemi 118
 Tabgaç Yü-lü 168, 193, 323
 Ta-bo (Taspar) Kağan 372
 Tai An 286, 291
 Tai Chang 297, 299
 Taihe 204, 249, 289, 290, 332
 Taiping 201, 285, 290
 Taiping Zhenjun 201
 Taishan 188, 345
 Taiwu 201, 247, 248, 271, 280, 281,
 282, 283, 286, 326, 327, 329,
 342, 357, 358
 Tai-xi-fu 254, 255
 Taiyan 283, 284, 328
 Taiyuan 171, 172, 199, 301, 368
 Taizong 89, 107, 172, 258, 259, 315,
 343
 Taklamakan 130, 163, 229, 283, 318,
 323

Tamir Irmağı 365
 Tang Dönemi 36, 39, 107, 114, 117-119,
 122, 127, 133, 138, 148, 160,
 165, 166, 176, 214, 215, 245,
 255, 256, 269, 309, 315, 319,
 321, 347, 376
 Tang Hanedanı 10, 81, 89, 113, 116,
 118, 195, 356, 372, 382
 Tang Huiyao 258
 Tang Tarihi Kayıtları 118
 Tangutlar 159
 Tang Xuanzong 161
 Tan-han Dağı 257
 Tu-tu-jia 298, 369
 Tu-tu-lin Boyu 253
 Tu-wu 357
 Tu-yan 193, 311, 320, 321
 Tu-yuan Suyu 282
 Tu-yü Hunlar 248, 275, 288, 309, 310,
 312, 315, 316, 318, 328-331, 336,
 338-340, 347
 Türkiçe 117
 Türkiye 178, 382
 Türkler 11, 15, 27, 59, 79, 113, 115,
 117-120, 126, 149-152, 166, 185,
 213, 228, 257, 265, 301, 302,
 305, 339, 340, 347, 348, 353,
 356-359, 361-363, 366, 368, 370-
 372, 375, 380, 386

U

Uluğ Tigin 195, 201, 204, 286, 342
 Urat sancağı 244
 Uyгур 143, 148, 165, 170, 178, 211,
 214, 225, 227, 229, 248, 256,
 258, 269, 341, 343, 383
 Uzun Diler 60, 67, 213
 Uzun Irmak 168

Ü

Üç Devlet Kayıtları 81, 91, 102, 103,
 176, 181, 216, 386, 389
 Ülker Takımıyıldızı 昴宿星 48, 49, 53,
 126

V

Venüs 53, 126, 265, 266
 Vizigotlar 21

W

Wan 158, 160, 167, 190, 218, 284, 304,
 334, 386
 W'ang Anshi 57
 Wang Ba 95, 97
 Wang Fu 102
 Wang Mang 94, 118, 216, 367
 Wang Mi 192
 Wang Qing 367, 368
 Wang-she-cheng 252
 Wang Zhaojun 100
 Wangzhou 201
 Wanmin 201, 204, 304
 Wan-yü Pu-ti 334
 Wei-dai 326, 329
 Wei Feidi 252, 335, 361
 Wei Hükümdarı Gong 366
 Wei Jiang 75, 76
 Wei Kayıtları 103, 181, 220, 225, 260
 Wei-li 276
 Wei Tarihi 10, 81, 110, 111, 164, 176,
 178, 192, 196, 200, 211, 214,
 223, 224, 230, 241, 251, 253,
 256, 262-264, 269, 270, 271, 278,
 286, 290, 304, 310, 311, 323,
 387, 389
 Wei Wangyi 244
 Wei Wudi 229
 Wei Zhuang 74, 75
 Wei Zuan 299
 Wen-cheng 330
 Wen Chengdi Tabgaç Jün 195
 Wen di (Gaozu) 112
 Wen-dou-bei 297
 Wen Xuan 300, 301, 302
 Woye 169, 295, 371
 Wo-yi 329
 Wucheng 335, 336, 368
 Wuchuan Ucu 295
 Wu Di 46, 92, 95, 96, 98, 100, 103, 181,

- 244
Wu-di-jian 253
Wuding 298, 299, 300, 369
Wudu 159
Wu Han 50
Wu-he-ti 烏紇提 (Da-hai) 324, 325
Wu-huan 52, 92, 93, 95, 104, 105, 118,
146, 157, 175, 180, 182-184, 196,
198, 215, 259, 263, 272, 329, 341
Wu-huan Dağı 104, 182
Wu Kayıtları 103, 181
Wu-lu-hou Beyliği 190, 218
Wusun 90, 215, 223
Wu-ti - Chi-lian Kağan 267, 283, 284,
285, 323
Wuwan 182, 184, 186, 189
Wu-yi 251, 344, 345
Wu-yin Chi-he-zhen 251
Wuyuan 186, 193, 264, 274, 275 284,
295

Wu Zetian 343
Wu Zhong 75
Wu-zhui 193

X
Xia Devleti 195, 272
Xia Hanedanı 42, 84, 148, 149, 151,
152
Xia İli 236
Xi'an 39, 160
Xian Di 103, 181, 247
Xiangguo 161, 162
Xiang Yu 81
Xian Wang 63
Xianwen 204, 330, 331
Xian Yu 15
Xianyunlar 84, 119, 255
Xianyü 169, 170
Xian-yü Tiao-li 199
Xiao 65, 76, 87, 92, 105, 107, 169, 170,
183, 295, 296, 327, 367, 387
Xiao Chang 295
Xiaohe 51
Xiaohou 151
Xiao Huaidi 107
Xiao Mingdi 169
Xiao Savaşı 76
Xiaowen 87, 88, 90, 111, 168, 169, 195,
198, 229, 232, 247, 248, 249,
251, 289, 290, 291, 304, 332, 333
Xiaowu 184, 297
Xiao Zhuang 169, 296
Xia-zhang-ming 204
Xi Cheng 313
Xie-da-ning 326
Xi Irmağı 223
Xi-jin 255, 280, 281
Xi Ling 320
Xi-li-yin 希利堊 265
Xi-lu 悉鹿 (Dönemi) 191
Xin Beyliği 61, 63, 73
Xingan 264
Xingbei 186
Xing Gao (邢杲) 169
Xingguo Devleti 159
Xinghe 239, 297, 334
Xing-ji-qi Luo-hui 265
Xingling 369
Xin-li 215, 224
Xin Xing 171
Xinzhou 186, 301
Xiongnu 83, 84, 107, 108, 346, 360
Xiping 277, 338
Xi-Qiang Dağı 325
Xi Rui 74
xiu-li 141
Xiutu 93
Xuanwu 250, 251, 291, 333
Xuan Yuandu 205
Xuanzheng 336, 372
Xuanzong 161, 344
Xue-gan Boyu 254, 272
Xueshan 338
Xue-yan-tuo 257, 343, 346
Xun-ji 284
Xun Yu 15, 212

Y
Yakın Çağ 18, 21, 31

- Yakutlar 43
 Yan Beyliği 燕 52, 73, 83, 84
 Yan Devleti 163, 164, 196, 244, 278
 Yan Feng 200
 Yangdi 338
 Yang Fachi 205
 Yang-kuan 312
 Yang Zhong 369, 370, 371
 Yan-he 283
 Yan-luo-zhen 299
 Yanmen 186, 192
 Yanping Wang Beyi Xin 330
 Yan-ran Dağı 282
 Yanxing 204
 Yan Xing 288
 Yan Ze 61
 yan-zhi 361
 Yan Zhi 112
 Yao Fu 要府 45, 46, 57
 Yao-hong 202
 Yaoxing 202
 Yao Xing 254, 255, 275, 277
 Ye 𪛗 91, 92, 185, 186, 203, 244, 247, 252, 253, 256, 257, 294, 311, 317, 321, 322, 361, 370
 Ye-dalar 252, 294
 Ye-gui-ni 186
 Yelang 105, 183, 185
 Yen-chi 焉耆 (Karaşar) (Yan-qi) 198
 Yenisey 177
 Yeni Tang Tarihi 新唐書 (Xin Tang Shu) 81, 113, 114, 115, 116, 118, 234, 256, 357, 384, 389
 Yeni Yuan Tarihi 元史 80
 Yeryüzünü Örtten Gök 盖天 37
 Ye-yan 311, 317, 321, 322
 Yi Cong Huları 93
 Yidi 24, 52, 57, 70, 77, 80, 90, 91, 100-102, 114, 121, 381
 Yi-fu 伊𪛗 il-beg? 228, 233, 235, 239, 240, 252, 253, 294, 299
 Yihong 253
 Yiler 32, 45, 46, 55-58, 60, 70, 73, 85, 98-100, 102, 105, 106, 115, 120, 122, 125, 183, 184, 213, 355
 Yi-li Kağan 361
 Yi-lu 192, 193, 199
 Yi-mu 256
 Ying Huo 126
 Yin Guan 253
 Ying Zhou 343, 344
 Yin Huo 52
 Yi-ni-fa 293, 295
 Yi-qin-shan 253
 Yiqu 83
 Yishan Bi'ao 234
 Yi-shi 192, 193
 Yi Shui 297
 Yi-wu 74, 237, 251, 257, 271, 290, 291
 Yi-wu-ni 237, 271
 Yi You 95
 Yi Zhou bölgesi 314
 Yi-zi-ai 336, 337
 Yongjia 199, 320
 Yong-kang 287
 Yong Xi 297
 Yongxin 255
 Yongxing 277
 Yongzhou 32, 248, 385
 Youxiong 315
 You Zhou (Youzhou 幽州) 344
 Yuan He 101
 Yuan-helere 247
 Yuanhe Xingzuan 238
 Yuan Hong 91, 248, 290
 Yuanjia 201, 204, 326
 Yuan-ju 員渠 276
 Yuan Shao Dönemi 105, 183
 Yuan Tianmu 169
 Yuan-tu-lin 253
 Yuanwei 204
 Yuan-xi 253
 Yuan Xiang 56, 297
 Yuan-xü 328
 Yuan Zheng 297
 Yue-dai 悦代 277
 Yue-ju 越居 239, 253
 Yue-li-cun 216
 Yue-qin-bei-ni Boyu 255
 Yu Gong 105, 183, 338

- Yulduz Irmağı 276
 Yuliang 251
 Yumen 97
 Yunanlılar 17
 Yun Zhong Vadisi 200
 Yu-ti 232, 249, 250
 Yu-wen Ce 240
 Yu-zhi-jin 280
 Yü-cheng 287, 288, 289, 290
 Yü-dou-juan 204
 Yü-fu-loo 115, 171
 Yü-jiu-lü 247, 263, 268, 269, 270, 271,
 284, 296, 299
 Yü-lü (郁律 Yörük?) 143, 168, 193, 206,
 269, 323
 Yümen 118
 Yün-ge-ti 縕紇提 272, 273, 274, 280
 Yüni Şehri 312
 Yünzhong 雲中 (Yün-zhong 雲中) 186,
 192, 199, 280
 Yü Pu 334
 Yü Shun 77
 Yü-wen 143, 151, 170, 192, 231, 233,
 234, 235, 236, 238, 239, 250,
 297, 316, 335, 337, 338, 360
 Yü-wen-Gui 335
 Yü-wen Tai 170, 233, 236, 239, 297
Z
 Zhang Di 102
 Zhang Geng 93
 Zhang Hua 103
 Zhang Qian 92, 101
 Zhangshan 253
 Zhang-sun Daosheng 280, 284, 285
 Zhang-sun Fei 272, 273, 274
 Zhang-sun Han 280, 281, 282
 Zhang-sun Song 272, 274
 Zhangye 267, 276, 282, 284, 357
 Zhao 趙 Beyi 336
 Zhao 趙 bölgesi 218
 Zhao Chengdi 272
 zhao Wang 287
 Zhao-yang 331
 Zheng Beyliği 62, 63, 64, 71
 Zhengguan 115, 333
 Zheng Guang 253
 Zheng-li-fang 336
 Zheng Wu Gong 82
 Zhenjun 201, 285, 417
 Zhen Shi 291
 Zhi-li-he 245
 Zhi Zhou 127
 Zhongguo 中國 38, 379, 380, 381, 385,
 386, 387, 388
 Zhong Hangyue 86, 87
 Zhonghua 中華/中华 379, 382-387
 Zhongli 204
 Zhong Liu 336
 Zhongshan 中山 201, 244
 Zhou Hanedan 369
 Zhou Shu 356, 357, 358, 370, 383
 Zhouwen 335
 Zhuangxu 310
 Zhuge Liang 103
 Zhuo 綽 171, 191, 274, 282-286
 Zhuo-ye Dağı 274, 282, 284-286
 Zhu-xie Dağı 273
 Zilao 206
 Zizhi Tongjian 57, 228, 233, 234, 245,
 252, 255, 261, 270, 273, 274,
 279, 282, 285, 287, 288, 290,
 293-295, 313, 341, 367, 370, 385,
 386, 389
 Zu-hui 292
 Zuo-rong 343, 344
 Zuozhuan 55, 61-78, 82, 130, 388